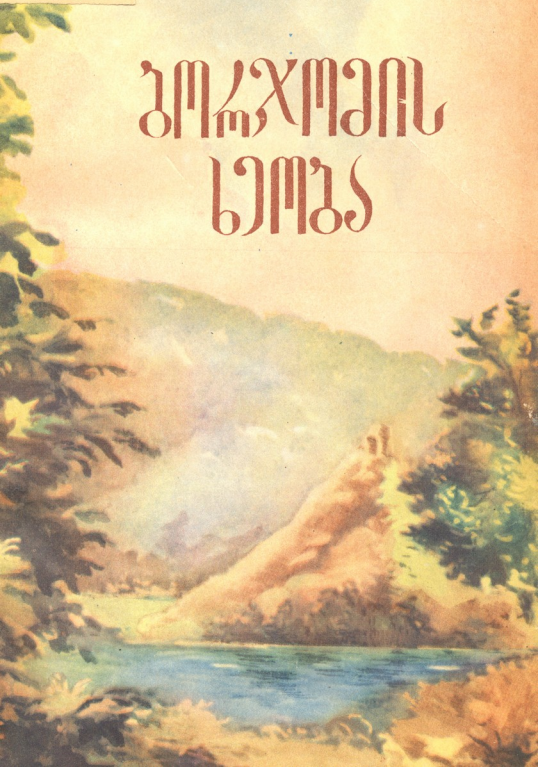

73.121
K 3

საქართველოს
ბიბლიოთეკა

სეგვი მაკლათიძე

გოგამოს სეგვი

პროფ. სერგი შაკალაძე

ბორჯომის ხეობა

ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ნაკვეთი

K 73.121
3

საგ-2000
შეოფეხულია

სახელგამი
თბილისი
1957

სარჩევი

	გვ.
1. ბორჯომის ხეობის ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვა	3
2 მატერიალური კულტურის ძეგლები	12
3. შრომა-საქმიანობა	62

ბორჯომის ხეობის ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვა

ისტორიულ წარსულში ბორჯომის ხეობა შედიოდა ძველ თორში, რომელიც მოიცავდა საკმაოდ ვრცელ ტერიტორიას: დღევანდელი გუჯარეთისა და სადგერის ხეობას (შავიწყლისა ანუ ბორჯომელას ხეობა), აგრეთვე მტკვრის ხეობის ნაწილს, დაწყებული დვირიდან—ტაშისკარამდე, რომელსაც ეწოდებოდა „ხეობა“¹.

ადმინისტრაციულად თორი შედიოდა მეოთხე სასპასპეტოში, რომელიც იწყებოდა თბილისიდან — ტაშისკარამდე. ვახუშტი თქმით: „ხოლო არის მეოთხე სასპასპეტო ტფილისიდან, ვიდრე ტაშის—კარამდე“ (მტკვრის მარჯვენა მხარე).

თორი თავისი გეოგრაფიული მდებარეობით წარმოადგენდა ქართლისა და სამცხის სანაპირო მხარეს, ე. ი. ზემოქართლსა (სამცხისა) და შუაქართლს შორის მოსაზღვრე ტერიტორიას. ეს ზონა ითვლებოდა ქართლისა და სამცხის სანაპირო მხარედ, ხოლო ადმინისტრაციულად—ქართლის ნაწილს შეადგენდა.

საისტორიო წყაროებიდან ცნობილია, რომ უფრო გვიან ხანაში, X—XII საუკუნეებიდან მოკიდებული ქართლ-სამცხის ამ სანაპირო მხარეს თორი ერქვა.

სახელწოდება თორი ამაზე უწინარეს დროშიც არსებობდა. იგი იხსენიება მე-7—8 საუკუნის ანონიმური ავტორის გეოგრაფიაში; რომელიც ეხება საქართველოს ამ მხარეს, სადაც ერთმანეთს ემიჯნება: ჯავახეთი, სამცხე და ე. წ. ზენა-სოფელი (შიდა ქართლი).

უცნობი სომეხი გეოგრაფი აღნიშნავს: „ჯავახეთის ძირობაზე, ჩამოეშვება (მტკვარი) სამცხეში, მოექცევა მტკვარი აღმოსავლეთისაკენ, გავლით ქართლის ზენა-სოფელზე და ჰყოფს მხარეებს: თორი, გოვათის ხევი, ტორნის ხევი, მანგლისის ხეობა“ (გვ. 28, 1881 წ. გამოც.).

¹ ვახუშტი, საქართველოს გეოგრაფია, თბ., 1941 წ., გვ. 83—84.

აქედან გარკვევით ჩანს, რომ ქართლ-სამცხის ამ სანაპირო მხარის სახელწოდება ყოფილა თორი და იგი ამ დროს ქართლის ნაწილს შეადგენდა.

მისი სახელწოდება თორი მომდინარეობს დაბა თორის სახელიდან, რომელიც ამ მხარის ცენტრი ყოფილა და ამავე სახელწოდებით დღესაც არსებობს ბორჯომის რაიონში.

თორის წყალი რქმევია მდინარესაც, რომელსაც შემდეგში გუჯარეთის წყალი დარქმევია. ვახუშტი მას თორისა ანუ გუჯარეთის წყალს უწოდებს.

ამრიგად, სახელწოდება თორი მე-7—9 საუკუნიდან ხმარებაში იყო მე-15 საუკუნემდე, მომდევნო საუკუნეებში კი, როგორც მხარის სახელწოდება, გამოდის ხმარებიდან. ეს სახელი შერჩება მხოლოდ დაბა თორს, რომელიც დღესაც ამ სახელწოდებით არის ცნობილი და წარმოადგენს ძველი თორის ნანგრევს.

თორის ნაცვლად ამ ხეობას შემდეგში ეწოდება სადგერი ხეობა. სახელწოდების ეს შეცვლა გამოუწვევია ამ მხარის ცენტრის დაბა თორიდან სადგერში გადატანას, რაც გვიან პერიოდში მომხდარა.

ქართლისა და მესხეთის ამ სანაპირო მხარის მდებარეობის შესახებ მე-8—9 საუკუნეთა მანძილზე საყურადღებო ცნობებს იძლევა გიორგი მერჩულე. იგი მოგვითხრობს, რომ ქართლ-მესხეთის ეს სანაპირო კუთხე, თორის მხარე არაბების შემოსევის გამო განადგურებულა და უდაბნოდ ქცეულა¹.

მხოლოდ მისი განახლება-აღდგენა დაწყებულა მე-9 საუკუნიდან. ახალი მშენებლობის მესვეურნი ყოფილან მე-8—9 საუკუნის დიდი ქართველი მოღვაწის გრიგოლ ხანძთელის მოწაფეები: თევდორე და ქრისტეფორე, რომელთაც ამ მხარეში დაუარსებიათ სავანე—ნეძვი და კვირიკეთი—გრიგოლ ხანძთელის დახმარებით.

ამ დროიდან იწყება ამ მხარის აღორძინება და ჩქარა თორი გადაიქცა საქართველოს ერთ-ერთ მოწინავე მხარედ, რომელმაც დიდი როლი ითამაშა საქართველოს სამეფოს თავდაცვის საქმეში, განსაკუთრებით მე-12—14 საუკუნეებში.

თორის მხარეს, როგორც ქართლის სანაპიროს, ჰქონდა დიდი სტრატეგიული მნიშვნელობა საქართველოს სამეფოს სამხრეთი საზღვრის დასაცავად, საიდანაც შემოდის დღენ და თავს

¹ გიორგი მერჩულე—„ცხოვრება გრიგოლ ხანძთელისა“, პ. ინგოროყვას რედაქციით, თბ., 1949 წ., გვ. 76—79.

ესხმოდნენ მას თურქთა სხვადასხვა ტომები. ამის გამო თავდაცვითი საქმეში თორელები შეადგენდნენ მოწინავე რაზმებს და გმირულად იბრძოდნენ; ამ ფაქტს ვახუშტიც აღნიშნავს და მის წიგნში თორელებიც დახასიათებულია როგორც „მებრძოლნი ძლიერნი“.

თორიდან იყვნენ სახელოვანი სახელმწიფო მოღვაწეები და დიდი სარდლები, რომლებიც თორელებად იწოდებოდნენ, როგორც მაგალითად, გამრეკელი თორელი მე-12 საუკუნის დიდი პოლიტიკური მოღვაწე და სარდალი, რომელსაც მემამათიანე უწოდებს: „დიდსა და სახელგანთქმულსა მოლაშქრესა“.

1187 წელს გამრეკელ თორელს მიეცა ამილახვრობა, შემდეგ კი ამირ-სპასალარობა.

თორის გამგებელთა შორის იხსენიება აგრეთვე შალვა თორელი, რომელმაც სახელი გაითქვა გმირობით ბასიანის ომში. აქაური მკვიდრნი იყვნენ სახელმოხვეჭილი სარდლები ზაქარია და ივანე მხარგრძელნი (თორელნი)¹.

ბრძოლის დროს მეფეები პირველად თორელებს მოუწოდებდნენ: „მაშინ უბრძანა (თამარმა) ამირ-სპასალარსა გამრეკელსა, ორთავე მხარგრძელთა და სხუათა თორელთა ზემოთა და ქვემოთა წასვლა და მიგეგება წინა ქვეყანასა ჯავახეთისასა“².

ამგვარად, თორი მე-12—13 საუკ. გადაიქცა დიდ საერისთავოდ, რომლის ფარგლებშიაც, გარდა საკუთრივ თორისა, შედიოდა ჯავახეთი და მტკვრის სამხრეთი სანაპირო ქართლისა, თითქმის მთელი ბორჯომის ხეობა, და წყებულ დვირიდან — ტაშის კარამდე.

თორელები, როგორც ქართლ-სამცხის ამ სანაპირო მხარის მფლობელნი, იხსდნენ დაბა თორში, რომლის მახლობლად იყო მათივე ციხე-სიმაგრე ციხისჯვარი და ამის გამო თორელები ზოგჯერ ციხისჯვარელებადაც იწოდებოდნენ.

თორი-ციხისჯვარზე გადადიოდა მაშინაც და დღესაც გადადის სავაქრო და სტრატეგიული თვალსაზრისით მნიშვნელოვანი ორი გზა: ერთი მტკვრის ხეობით სამცხიდან—ქართლში და მეორე—ცხრაწყაროს უღელტეხილზე, ჯავახეთიდან—ქართლში. ამის გამო თორელების საგამგეოს, როგორც სამხედრო-ადმინისტრაციულ

¹ ს. კაკაბაძე — წერილები და მასალები საქართველოს ისტორიისათვის, წ. 1, ტფ. 1914 წ. გვ. 58—65; ლ. მუსხელიშვილი, თორელთა გენეალოგიის გარკვევის ცდა, საქ. მუხეუმის „მომამბე“, X—B თბ., 1940 წ., გვ. 38—39.

² ქართლის ცხოვრება, ბროსეს გამოცემა, 1849 წ., ნაწ. 1, გვ. 295.

ერთეულს, დიდი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა მთელ საქართველოში.

ამასვე მოწმობს თავდაცვითი ნაგებობანი ციხე-კოშკების სახით, რომლებიც დღემდე დაცულია ძველი თორის ტერიტორიაზე მტკვრისა და მისი შენაკადების გუჯარეთისა და შავიწყლის (ბორჯომელას) ხეობებში.

ამგვარად, თორელების საგამგეოს—თორი-ციხისჯვარს—ჰქონდა არა მარტო სტრატეგიული და სავაჭრო მნიშვნელობა, არამედ იგი ძლიერი იყო ეკონომიურადაც.

ძველად თორი განთქმული ყოფილა ქირნახულის დიდი მოსავლიანობით, ციხისჯვარი კი საძოვრებითა და ტყით. მაგრამ ისტორიულ წარსულში თორის უმთავრესი დანიშნულება იყო საქართველოს სამხრეთი საზღვრის დაცვა მტრის შემოსევებისაგან, მტერი შეეკავებინა და არ გადმოეშვა შუაქართლში, საქართველოს სამეფოს პოლიტიკურ-ეკონომიური ცენტრში.

ამის გამო თორელების პირად ვაჟკაცობასთან საქირო იყო ამ სანაპირო მხარის თავდაცვითი ნაგებობებით,—ციხე-კოშკებით გამაგრება, რომელთა ნაშთებს დღემდის მრავლად მოუღწევია. მათი შესწავლა და განლაგება ნათელ სურათს იძლევა მათს სტრატეგიულ დანიშნულებაზე.

მტერი სამხრეთიდან შემოდოდა მტკვრის ხეობით, მას პირველად სამცხისა და თორის საზღვარზე გზას უღობავდა აწყურის ციხე, შემდეგ მტკვრის ხეობის ციხეები: სლესისა, პეტრესი და სალის ციხეები, რომლებიც განლაგებული იყო ძველ ნუას (დღევანდელ ბორჯომის) ტერიტორიაზე; ამ სიმაგრეებს ჰქონდათ დიდი სტრატეგიული მნიშვნელობა. აქედან შიდა ქართლისაკენ გადიოდა გზა სამი მიმართულებით: პირველი—ახალდაბა—ქვიშხეთ-ხაშური; მეორე—თორის ანუ გუჯარეთის ხეობით—ნუა-უზნარიანი—ყერზენი—ალეწი—ხაშური; მესამე—უზნარიანი—ცამალა—თოთხამი—აბუხალო—თეძამი—ორთუბანი—ზღუდერი—სამწევრისი—აგარა.

სამივე მიმართულებით განლაგებული იყო ციხეები; მტკვრის ხეობაში: ახალდაბის ციხე, ქვიშხეთის ციხე, სურამის ციხე, სამწევრისის ციხე და გორის ციხე.

თორის (გუჯარეთის) ხეობით: უზნარიანის ციხე, ყერზენის ციხე—ალეწის ციხე—სამწევრისის ციხე—გორის ციხე.

გუჯარეთ—ძამას ხეობით: უზნარიანის ციხე—თოთხამის ციხე—ძამას ციხე, ორთუბნის (მზორეთის) ციხე—სამწევრისის ციხე—გორის ციხე.

ამგვარად, სამივე ხეობის ციხე-სიმაგრენი იცავდნენ სამხრეთიდან შუა ქართლისაკენ მიმავალ გზებს, რომლებიც ერთდროულად შიდა ქართლის ცენტრში, — გორთან, სადაც იყო გორის დიდი ციხე, რომელიც დარაჯობდა და იცავდა დედაქალაქ თბილისს სამხრეთით შემოჭრილ მტრისაგან.

საშუალო საუკუნეებში თორის მხარე მჭიდროდ ყოფილა დასახლებული. მართალია, როგორც ზევით აღვნიშნეთ, მე-8 საუკ. არაბთა შემოსევის გამო ეს მხარე განადგურებულა, მაგრამ მე-9 საუკუნიდან, დიდ სამონასტრო მოძრაობასთან დაკავშირებით, იგი თანდათანობით კვლავ მოშენებულა.

მე-12—13 საუკუნეებში, თორის მხარე, როგორც ვიცით, გადაიქცა საქართველოს ერთ-ერთ მოწინავე მხარედ. ამას მოწმობს ამ მხარეში დღემდე შემონახული მრავალი ნასოფლარი, რომელთა შორის აღსანიშნავია: თოთხამი, ლინტური, ვარდევანი, თორი, ციხისჯვარი, ტაძრისი და სხვა. ამ ნასოფლარებში დარჩენილია დიდი ლოდებით მშრალად ნაგები ბინები, რომლებიც მნახველზე ციკლოპურ ნაგებობათა შთაბეჭდილებას ახდენენ.

აქვეა მე-9—10 საუკ. მონასტრების: ნეძვისა, საკვირიკესი, ტაძრისისა, ლიკანისა და სხვა ნანგრევები.

ამათ გარდა აქ დაცულ ისტორიულ ძეგლებში შესანიშნავია დაბის დარბაზული ტიპის ეკლესია, რომელიც აგებულია 1333 წელს გიორგი მე-V ბრწყინვალის მეფობის დროს.

მეორე საყურადღებო ძეგლია ტიმოთისუბნის ანუ, როგორც მას ვახუშტი უწოდებს, კიმოთისმანის მონასტერი, რომელსაც ქართულ ხელოვნებათ მცოდნენი მიაკუთვნებენ მე-12—13 საუკ.

დასახლებული ძეგლების მიხედვით ძველი თორი მე-9—13 საუკ. მჭიდროდ ყოფილა დასახლებული და კულტურულ-ეკონომიურადაც განვითარების შესამჩნევ სიმაღლეზე მდგარა. მონღოლთა ბატონობის პერიოდში, მე-13—14 საუკ., თორი დაადგა დაცვა-დაკნინების გზას, მონღოლ-თათართა ურდოები მას არბევდნენ და დიდი ხარკიანობის გამო იგი განიცდიდა ეკონომიურ სიდუხჭირეს. მართალია, თორელები გმირულ წინააღმდეგობას უწევდნენ მონღოლებს, მაგრამ რაკი ბრძოლის გაგრძელება შეუძლებელი იყო, რუსუდან დედოფლის თანხმობით იოანე—ყვარყვარე ჯაყელ-ციხისჯვარელმაც საქმე მორიგებით გაათავა¹.

¹ ივ. ჯავახიშვილი — ქართველი ერის ისტორია, წ. III, თბ., 1941 წ., გვ. 22.

მონღოლთა ბატონობას თორელები ვერ ურიგდებოდნენ და ადგილი ჰქონდა მათ წინააღმდეგ აჯანყებას. აჯანყების შედეგად თორისათვის მეტად მძიმე იყო. მონღოლები შურისძიების მიზნით 20 დღე არბევდნენ სამცხეს და თორს, თუმცა მისი მთავარი ცენტრის—ციხისჯვრის აღება მაინც ვერ შესძლეს.

მე-15 საუკუნიდან თორის ხეობა და თორელები კარგავენ წინანდელ მნიშვნელობასა და სახელს. თორის ნაწილი, სახელდობრ გუჯარეთის ხეობა, მე-15 საუკუნიდან გადადის ციციშვილების მფლობელობაში. ამ საგვარეულოდან, როგორც ცნობილია, გიორგი VIII დროს (1446—1476 წწ.) დაწინაურდა ზაზა ფანასკერტელი. იგი შეელოდა მეფეს სამცხის ათაბაგ ყვარყვარესთან ბრძოლაში, მაგრამ ამ ბრძოლაში ზაზა დამარცხდა და იგი იძულებული გახდა 1465 წელს გადმოსახლებულიყო შიდა ქართლში¹. მეფის ერთგული სამსახურისთვის ზაზას ჯერ ძამას ხეობა მიუღია, შემდეგ ში-კი მათივე ხელში გადასულა გუჯარეთის ხეობაც.

ვახუშტის გუჯარეთის ხეობა მოთავსებული აქვს საციციანოში².

მე-16 საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში თურქებმა სამცხის ადების შემდეგ თორის მხარეც დაიპირეს. როგორც გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარიდან ირკვევა, 1595 წლისათვის, ე. ი. თურქეთის მფლობელობის დამყარების პირველ ათეულ წლებშივე თორის მხარის მოსახლეობა მთლიანად აყრილა, დაახლოებით 42 სოფელი და შიდა ქართლში გადასახლებულა, ხოლო დანარჩენი სოფლების მოსახლეობა საგრძნობლად შემცირებულა, განსაკუთრებით კი პეტრეს ლივაში, დღევანდელი ბორჯომის ხეობაში, მოსახლეობა მთლიანად აყრილა და შიდა ქართლში გადასახლებულა³.

თურქებმა მთელი ეს მხარე დაიპირეს მტკვრის ხეობის მიმართულებით ახალდაბა—ტაშისკარამდე, გუჯარეთის ხეობით კი—დაბა—წალვერი—მიტარბამდე და ძამას ხეობით მზორეთ—ზღუდერამდე.

მე-17 საუკუნეში ქართველებმა შეძლეს თურქებისაგან განეთავისუფლებინათ თორის მხარის ნაწილი სოფ. დვირამდე. მაგრამ თურქები, რომლებიც გამაგრებული იყვნენ ახალციხის მხარეში,

¹ ქართლის ცხოვრება, ჩუბ. გამოცემა, ნაწ. 11, 1854 წ., გვ. 154.

² ვახუშტი, საქარ. გეოგრაფია, 1841 წ., გვ. 58.

³ გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, გამოც. ს. ჯიქიას რედაქციით, წ. II, თბ., 1941 წ., გვ. 93—108, 331—332.

მაინც გამუდმებულ თარეშს აწარმოებდნენ თორზე. თურქები თორის აოხრებაში იშველებდნენ დალისტანის აბრაგებსაც¹.

1732 წელს დალისტანის აბრაგებმა ააოხრეს დვირი, გადმოლახეს ციხისჯვარი და მოადგნენ სადგერის ციხეს, სადაც იდგნენ 11 დღე. ვახუშტის ცნობით: „შემოდგა ურუმი ჯარი (1734) სადგერსა, გადმოვიდნენ ავალიშვილები და გააქციეს ურუმი და მოწყვიტეს“.

ამ ხეობის თურქ-ლეკებისაგან დაცვის მიზნით მეფე თეიმურაზ II-მაც იგი დაუმტკიცა თავად ავალიშვილებს, რომლებმაც თავიანთ რეზიდენციად სადგერი გაიხადეს, სადაც საკმაოდ მაგარი ციხე ჰქონდათ. მაგრამ ავალიშვილებმა მაინც ვერ შეძლეს ლეკებისა და თურქების წინააღმდეგ გამკლავება და თავიანთ გლეხებით შიდა ქართლში გადასახლდნენ.

ამ პერიოდში თურქეთ-საქართველოს შორის სასახლეგრო ზონა იყო ტაშისკარი, რომელიც წარმოადგენდა ძნელ გასასვლელ ვიწრო კარს. ამას მარცხნივ აკრავდა მაღალი კლდე, მარჯვნივ ჩაუდიოდა მტკვარი, შუაში გადიოდა ვიწრო გზა. კლდეზე იდგა მაღალი კოშკი, რომელიც იცავდა ამ ვიწრო გასასვლელს. აქვე ყოფილა გამართული საბაჟოც, ამ საბაჟოში გადიოდა თურქეთიდან ან თურქეთის გზით სხვა ქვეყნებიდან აღმოსავლეთ საქართველოში შემოზიდული საქონელი და პირიქით.

ეს საბაჟო, როგორც „ტაშისკარის ბაჟის ნუსხიდან“ ჩანს ქართლის მეფეებს გადაუციათ აბაშიძეებისათვის, რასაც მოწმობს აბაშიძის მიერ ნახუცრიშვილისადმი გაგზავნილი ერთი საბუთი. იქ აღნიშნულია: „ქ. აბაშიძის პაატას და აბაშიძის ნიკოლოზის ღვთის წყალობავ და მამის მსგავსად პატივცემულო ჩვენგან ბატონო ბეჟან ნახუცრიშვილო! მერმე როგორც კურთხეულის ბატონის მამი ჩვენისაგან გებარა ტაშისკარის კოშკი და ბაჟი, ისე ჩვენ მოგვიბარებია. ნუსხაც იმის ბრძანებაზე მოგვიცია, რომ ასრე აიღევ ბაჟი, ხათრს ნურავის შეუნახავ, ღვთის წინაშე ამ განწესებულზე მეტს ნუ აიღებ, ათის თავი, რაც მოგვივიდეს, შენთვის წყალობა გვიქნია. ეს ორი კაცი ჩვენი დააყენე. ამათ ანგარიშს შენ გამოართმევდე, ჩვენსას ჩვენ მოგვართმევდე და შენს სათაოს შენ აიღებდე და ჩვენ ანგარიშს შენ მოგვცემდე.“

¹ ქართულად დალისტანს ძველიდანვე „ლეკეთი“ ერქვა, ამიტომ იქიდან რაზმებად საქართველოში შემოსეულ აბრაგებსაც ყველას განურჩევლად „ლეკებს“ უწოდებდნენ. ასეთივე მნიშვნელობით ჩვენ აქ ვხმარობთ „ლეკობა“—ს (აბრაგების მნიშვნელობით).

სალამით (ფულადი საჩუქარი), რაც სამართალი იყოს, ისე აიღონ ამ ბიჭებმა, მეტს ნუ აიღებ“.

ალიწერა მარტის დამდგეს ქვანუბა (=1754 წ.)¹.

საქართველო
ბიბლიოთეკა

ლექ-აბრაგების თარეში ამ მხარეში არ შეწყვეტილა საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდგეც.

ამის გამო რუსეთის მთავრობა იძულებული იყო ტაშისკარი გაემაგრებინა და აქ შეექმნა ე. წ. „ბორჯომის ბლოკაუზი“, სადაც იდგა ქართული მილიცია და რუსის ჯარის ნაწილები ლექების თავდასხმისაგან ქართლის დასაცავად.

1828—1829 წელს რუსეთ-თურქეთის ბრძოლაში, თურქეთი დამარცხდა და 1829 წლის ადრიანოპოლის ზავის თანახმად რუსეთმა მიიღო ახალციხის საფაშო. ამგვარად, რუსეთმა საქართველოს შემოუერთა თურქეთის მიერ მე-16 საუკუნიდან მიტაცებული სამხრეთ საქართველოს ეს მნიშვნელოვანი მხარე.

თურქეთის ბატონობისაგან განთავისუფლების შემდეგ იწყება ძველი თორის ისტორიის ახალი ხანა. მას გამოეცვალა ძველი სახელი და ეწოდა „ბორჯომის ხეობა“. მისი ადმინისტრაციულ და კულტურულ ცენტრად გადაიქცა ქალაქი ბორჯომი.

ცნობილია, რომ დღევანდელი ბორჯომის ადგილას ძველად იყო სოფ. ნუა, რომელიც მოხსენებულია გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში, როგორც ცარიელი (გვ. 328). ვახუშტისაც ნუა ამავე ადგილას აქვს აღნიშნული თავის რუკაზე. რაც შეეხება მის აწინდელ სახელწოდებას— ბორჯომი, დღემდე ეგონათ, რომ ეს ვითომც უცნობი სახელი მას რუსებმა დაარქვესო. ეს მოსაზრება, რასაკვირველია, მცდარია. ბორჯომი ძველი ქართული სახელია და ასეთი სახელის მატარებელი სოფელი და ხეობა აქ ძველადაც არსებობდა, სახელდობრ ახალციხის წყლის მარჯვენა მხარეზე, სადაც ბორჯომის ხევი უერთდებოდა ახალციხის წყალს.

ეს სოფელი ბორჯომი შეტანილია გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში, როგორც დასახლებული ადგილი, სადაც აღნუსხულია რამდენიმე კომლიც; „9. ქაქარაქის რაიონი ხსენებულ ლივაში. სოფ. ბორჯომი ჯამი, 1200. (გვ. 12).

შემდეგში, თურქების ბატონობის შედეგად ეს სოფელი ბორჯომი დაცარიელებულა და ვახუშტიც მას არ იხსენიებს სოფლების ნუსხაში. მხოლოდ მის მიერ შედგენილ რუკაზე აღნიშნულია ბორჯომის ხევი და დასახლებულია პუნქტი—ბორჯომი.

¹ ი. ს. ს. ე. ლ. ი. ა., „ტაშის-კარის ბაჟის ნუსხა“. მასალები საქარ. და კავკასიის ისტორიისათვის. თბ., 1951 წ., ნარკვევი 29, გვ. 57—59.

მისივე აღწერით: „ოლდამის ხევის ზეით, ახალციხეს გოთხის ურიებთან ბორჯომის ხევი, მისივე მთის გამომდინარე და მომდინარე ეგრეთვე. აქა არს ახალციხე ქალაქი“-ო (გვ. 125). ამგვარად, ირკვევა, რომ ბორჯომი მდებარეობდა სოფელ ახალციხესთან და თურქების ბატონობის დროს იგი მცირე სოფელი ყოფილა.

აკად. გილდენშტეტს მტკვრის ხეობის აღწერისას (1770—73 წ.) დასახელებული აქვს „ბორგამი,“ (იგივე ბორჯომი)¹.

იგი მტკვრის მიმართულებას ასე აღწერს: „Ныне же течет она от вершины своей, в целом в северо-восточном своем направлении, мимо Ахалдаба и Боргами, в верхней Картвели, покоренной турками и отторгнутой от Грузии“².

ახალდაბა და ბორჯომი დასახელებულია აკად. გილდენშტეტის მიერ, როგორც გარკვეული სასახლდრო მნიშვნელობის პუნქტი ზემოქართლისა, რომელიც თურქების მიერ იყო დაპყრობილი.

ამასთანავე ისიც ცნობილია, რომ მტკვრის დინების ამ ნაწილს ბორჯომიდან (ახალციხესთან) ახალდაბამდე ეწოდება „ხეობა“. ვახუშტისაც ასე აქვს იგი აღნიშნული თავის გეოგრაფიულ რუკაზე.

ამასვე მოწმობს ავალიშვილების მოხსენება ვორონცოვისადმი 1851 წ. 12 ივნისს. ავალიშვილები ამ ხეობის მფლობელობაში ედავებოდნენ ხაზინას და წერდნენ, რომ მეფეთა ნაბოძარია მათი მტკვრის ხეობა, რომელსაც ახლა უწოდებენ „ბორჯომის უშიქლიედ“-ო (ხეობად).

ერთი სიტყვით, ახალციხესთან მდებარე ბორჯომის ხევის ჰქონდა გარკვეული სტრატეგიული მნიშვნელობა და როდესაც 1829 წლიდან მთელი მხარე ე. წ. „ხეობა“ გადავიდა რუსეთის მფლობელობაში, რუსეთის სამხედრო უწყებამ ამ უსახელო „ხეობა“-ს უწოდა „ბორჯომის ხეობა“. ამგვარად, 1830 წლიდან ყოფილი თორის ხეობას ეწოდა ბორჯომის ხეობა.

1830 წლიდან დაიწყო ამ უკაცრიელი ხეობის დასახლება. ბორჯომის ხეობის ერთ ნაწილს დაეუფლა ხაზინა, მეორეს კი მისი ძველი მფლობელები, ავალიშვილები. ხაზინამ დაისაკუთრა მტკვრის ხეობის მარჯვენა მხარე, დაწყებული რვილიდან დვირამდე, ავა-

¹ იგი იყო გერმანელი მეცნიერი და წერდა გერმანულად, რომელშიც „ჯ“ იწერება „გ“-დ.

² Акад. И. А. Гильденштетт, Географ. и статистическое описание Гурзии и Кавказа в 1770—73 г. СПб, 1809 г. გვ. 156.

ლიწვილებმა კი მტკვრის მარცხენა მხარე, დაწყებული ახალდაბადნიდან—ქვაბისხევამდე.

აველიწვილებმა თავიანთ ამ ნაწილში ქართლიდან სახლეს ყმა-გლეხები.

სახაზინო ნაწილში კი მეფის მთავრობამ გადმოსახლა პოლტავის გუბერნიის უკრაინელები, რომლებიც დასახლდნენ: დაბაში, წალვერში, ბაკურიანსა და თორში.

1832 წლიდან აველიწვილები ხაზინას ედავებოდნენ ბორჯომის მამულს. დავა გაჭიანურდა 1852 წლამდე და დამთავრდა ხაზინის სასარგებროდ. აველიწვილებმა ბორჯომის ხეობა მთლიანად ხაზინას გადასცეს და საფასურად მიიღეს 5000 მანეთი ყოველწლიური პენსიის სახით.

მატერიალური კულტურის ძეგლები

ბორჯომის ხეობა, როგორც აღვნიშნეთ, შედგება სამი შენაკადისაგან. ესენია: გუჯარეთის და შავი წყლის (ბორჯომელა) ხეობები და მტკვრისა, სოფ. დვირიდან—ტაშისკარამდე.

ამის მიხედვით მატერიალური კულტურის ძეგლების მიმოხილვას ვიწყებთ გუჯარეთიდან, შემდეგ გადავდივართ შავიწყლისა (სადგერის) და მტკვრის (ბორჯომის) ხეობაზე.

გუჯარეთის წყალი გამოდის ქვარებიდან და მტკვარს შეერთვის ბორჯომის სადგურთან (ჩარხისწყალი).

ვახუშტი ბაგრატიონის აღწერით: „ქვარების დასავლეთ და მძორეთის სამხრით არს მდინარე და ხეობა თორისა, რომელი გამოდის ქვარებსა და ამის შუათს მთასა და მიდის დასავლით, მერმე მომრგვალდების ჩრდილოთ სადგერს ზეით და მიერთვის მტკვარს სამხრიდამ, და აწ გაყოფილ არს სადგერად და გუჯარეთად“-ო. (გვ. 59).

აქაური სოფლები მთის კალთებზეა შეფენილი, მოსახლეობა შეჯგუფებულია. ბევრია ძველი, ნასოფლარი ადგილები. ეტყობა ძველი, ძირითადი მოსახლეობა აქედან მთლად აყრილა და სხვა პროვინციებში გადასახლებულა. საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ კი გუჯარეთის ხეობის მებატონე ციციწვილებს აქ გადმოუსახლებიათ ოსები, რომლებიც დღესაც ცხოვრობენ.

საყურადღებოა, რომ აქაური სოფლების მხოლოდ მცირე ნაწილს შეუნარჩუნებია ძველი სახელწოდება.

გუჯარეთის სოფლების ძველი ნუსხა ვახუშტის მიხედვით:

1. ბაგინეთი, 2. გულსუნდა, 3. გუჯარეთი, 4. ელოთი, 5. წათუბანი, 6. ჩრდილის-უბანი, 7. სხალნარა, 8. მომწვარა, 9. ბიელა, 10. გომარეთი, 11. წყაროს-უბანი, 12. მიტარბი, 13. ლინტური, 14. მეკოყური, 15. რუისი, 16. ლელისუბანი.

დღევანდელი სოფლები:

1. წითელისოფელი, 2. მაქარწყალი, 3. გუჯარეთი, 4. ოდეთი, 5. თონეთი, 6. წინუბანი, 7. ვარდევანი, 8. აიღაროვი, 9. მზეთამზეა, 10. ტიმოთისუბანი, 11. გვერდისუბანი, 12. მიტარბი, 13. ლინტური.

წარსულში გუჯარეთის ხეობა მჭიდროდ ყოფილა დასახლებული, ამას მოწმობენ აქაურ ნასოფლართა ნანგრევები. ვახუშტიც აღნიშნავს, რომ „გომარეთს ზეთ ჯვარებამდე არს ხეობა გუჯარეთისა, ყოფილ არიან მრავალნი შენობანი და ეკლესიანი, გარნა აწ შემუსვრილნი“. (გვ. 59).

ჩვენ აქ არ შეუდგებით ყველა სოფლისა და მათს მიდამოებში დაცული მატერიალური კულტურის ძეგლების აღწერას, აღვნიშნავთ მხოლოდ ისეთებს, რომლებშიც შედარებით მნიშვნელოვანი ძეგლებია შემონახული და რომლებთანაც დაკავშირებულია სხვადასხვა თქმულებები და გადმოცემები.

გუჯარეთი. აბუხალოდან (ძამას ხეობა) გზა გადადის გუჯარეთის ხეობაში. ამას ვახუშტიც აღნიშნავს: „აბუხალოს დასავლით გადავალს გზა გუჯარეთს“-ო.

ამ ორ სოფელს აბუხალოსა და გუჯარეთს ყოფს მალაღჯვრის (ოსურად „ბარზონდ-ძუარ“-ის) ხეობა. აბუხალოდან გუჯარეთამდე დაახლოებით 15 კილომეტრია.

გუჯარეთს ჩამოუდის გუჯარეთის წყალი. სოფელი საკმაოდ მოზრდილია.

ციხე-კოშკების ნაშთები არ შემონახულა. სოფლის თავზე ძველი ეკლესიის ნანგრევია — „ღვთისმშობელი“, დარჩენილია მხოლოდ მისი საძირკველი, კლდის დიდი ლოდებით ნაგები.

სოფლის ბოლოს არის მეორე დარბაზული ტიპის ეკლესია, რომელსაც უწოდებენ „წმ. ნიკოლოზს“. იგი ნაგებია კლდის ქვით და ქვაფიქალით ყოფილა გადახურული. წარწერები და ორნამენტები არა აქვს. ეკლესიას ოდესღაც გალავანი ჰქონია შემოვლებული. აქვეა ძველი ნასოფლარიც.

ამ ეკლესიის გაღმა, გუჯარეთის წყლის მარცხენა მხარეს, მთის ფერდობზე არის ნასოფლარი, რომელსაც ოსები უწოდებენ „ქერდოჯნს“, რაიც ნიშნავს მსხალნარს. ეს უნდა იყოს ვახუშტის მიერ დასახელებული ძველი სოფელი მსხალნარი.

აქ ბევრია გარეული მსხალი (პანტა) და სახელწოდებაც ამასთან
უნდა იყოს დაკავშირებული. ამასთან
უკიდრული
ანიშნობისა

გუჯარეთის ჩრდილოეთით, აბუხალოსაკენ არის მაღალი მწვერ-
ვალი, რომელსაც უწოდებენ „მაღალ ჯვარს“. იგი გუჯარეთი-
დან დაშორებულია 8 კილომეტრით და ძნელი ასასვლელია. ამ
მწვერვალიდან კარგად მოჩანს შიდა ქართლის ვაკე.

ეს უნდა იყოს ვახუშტის მიერ აღნიშნული ციხე თოთხა-
მი: „არს გუჯარეთის ჩრდილოთ, მაღალს მთის თხემსა ზედა, ციხე
თოთხამი, მქვერტელი ქართლ-იმერეთისა. ამის ქვეით არს
ციხე, მომწვარას, და ეკლესია მცირე, და შენობანი დიდნი“-ო.
(გვ. 59).

თოთხამი იმავე ადგილას აღნიშნულია მისივე რუკაზედაც.

მთის მწვერვალზე ნაგებობათა ნანგრევია, რომელთა შორის
ყურადღებას იქცევს ძველი ეკლესია ე. წ. „ღვთისმშობელი“. ეკლე-
სია დანგრეულია გორის მიწისძვრის დროს 1920 წ. იგი ნაგებია
ქვიტკირით. სამხრეთის მხარეზე ეკლესიის კედელი გამაგრებულია
დამატებითი კედლით. შიგ შეღესილი ყოფილა. სახურავი ქვაფი-
ქალის ჰქონია. ზოგან შემორჩენილი აქვს ასომთავრული წარწერე-
ბის ფრაგმენტები.

ადგილობრივი მოსახლეობის გადმოცემით ციციშვილებს ამ
ეკლესიის კედლიდან ამოუღიათ წარწერიანი დიდი ქვა და გადა-
უგდიათ. ამ ქვაზე წერებულაო, რომ ეს ეკლესია და მისი მიდამო
იყო უბატონო, ე. ი. არ კუთვნებია ციციშვილებსო. ეკლესია შე-
მოზღუდული ყოფილა ქვიტკირის გალავნით და ციხე-კოშკით გა-
მაგრებული.

მისი ჩრდილო მხარეზე ოთახების ნანგრევია, კარგად მოს-
ჩანს მათი საძირკველი და კედლების ნაწილი. ერთი შენობა სამ-
ოთახიანია. ზოგი დარბაზი მოცულობით საკმაოდ ვრცელია და
დიდი ლოდებითაა ნაგები.

მნახველზე გაოცებას იწვევს ასეთ მაღალ მწვერვალზე ამოდენა
ლოდების ამოზიდვა და საკმაოდ ვრცელი დარბაზებისა, ეკლესიისა
და ციხე-გალავნის აშენება.

ეს მაღალჯვარი გუჯარეთის ხეობაში მთავარი სალოცავი
ყოფილა და აქ დიდი ხატობა იმართებოდა.

ხატობას ცხენებით ვერ ამოდიოდნენ, რადგანაც იგი დაფა-
რულია დეკათი და ალბიურ მღელთი. აქ არც წყაროა. ეტყობა
წყალს ინახავდნენ ქვევრებში, რომლებიც ახლაც არის მიწაში
ჩაფლული.

მაღალჯვრის ქვემოთ, წყლის ნაპირას ნასოფლარია, სახლები ჩაქცეულია. სახლები ყოფილა დიდი ლოდებით ნაგები ვებენ ციკლოპურ ნაგებობათა შთაბეჭდილებას. წყლის გაღმა ყოფილა ეკლესია და კოშკიც, ამჟამად ორივე დაშლილია. შეიძლება ეს იყოს ვახუშტის მიერ თოთხამის მახლობლად აღნიშნული სოფ. ბაგინეთი.

გუჯარეთის აღმოსავლეთით, სამი კილომეტრის დაშორებით, წითელჯვრის ხევის ნაპირას არის ძველი ეკლესია, რომელსაც უწოდებენ „წითელ ჯვარს“. ეკლესია დაშლილია, დარჩენილია მისი დასავლეთის კედელი და საკურთხევლის ნაწილი. ეკლესია კარგად არის ნაგები, შიგა და გარეთაც მოპირკეთებულია თლილი წითელი ქვით. ეკლესია შიგ შელესილია, მხოლოდ მოხატულობის კვალი არ ემჩნევა. კედლებზე შერჩენილია ასომთავრული წარწერების ფრაგმენტები.

ჩრდილოეთის მხარეზე, საკურთხევლის კედლის კუთხეში ჩატანებულია ასომთავრული წარწერიანი ქვა მშენებელისა:

„ქრისტე, შეიწყალე მხარგრძელი ამის ტხან-
ვსა მაშენებელი“.

ეკლესია ძველია, წარწერის მიხედვით იგი აშენებია მხარგრძელს. ეს გვარი ცნობილია საქართველოს ისტორიაში მე-12—13 საუკ. ამ გვარის მფლობელობაში შედიოდა ეს მხარეც. ამის მიხედვით წითელჯვრის ეკლესიაც უნდა იყოს აშენებული მე-12—13 საუკუნეში.

ეკლესიას გარსშემოვლებული ჰქონია ქვიტკირის გალავანი. ძველი საფლავის ქვებიდან საყურადღებოა ეკლესიის აღმოსავლეთით, საკურთხევლის მხარეზე დაცული ერთი საფლავის ქვა, რომელიც წარმოადგენს შეკაზმული ცხენის ქანდაკებას. ეკლესიის მახლობლად ძველი ნასოფლარია.

ოდეთი მდებარეობს გუჯარეთ-წალვერის გზის მახლობლად მთის ფერდობზე. ძველი ოდეთი კი მოთავსებულია სოფლის ზემო, სადაც ძველ ნაგებობათა ნანგრევებია.

ძველ ნასოფლარზე გარკვევით მოჩანს საცხოვრებელი ბინების საძირკველი, ეტყობა სახლები დარბაზული ტიპისა ყოფილა. ზემო მაღლობის დავაკებაზე არის ეკლესიის ნანგრევი, ე. წ. „ღვთისმშობლის ხატი“, მის გვერდით ყოფილა ციხე-კოშკი, დარჩენილია მისი ქვედა ნაწილი. იგი ნაგებია კლდის დიდი ლოდებით და შედგება ორი განყოფილებისაგან: ერთია ოთხკუთხედი ოთახი, მეორე კი კოშკისებური მომრგვალებული ნაგებობა. გარედან აქვს

ერთი შესასვლელი კარი, შიგნითა კარი შედის კომპიუტრ ოთახში
ესეც ქვიტკირის გაღავნით ყოფილა შემოზღუდული.

ლინტური მდებარეობს გუჯარეთის წყლის მარცხენა ნაპირზე.
რეზე. ლინტური ორია—დიდი და პატარა ლინტური. პატარა ლინ-
ტურს ახლაც ლინტურს ეძახიან, დიდ ლინტურს კი — დიდ თო-
ნეთს.

პატარა ლინტურის სოფლის თავზე დარჩენილია ძველი ნა-
სოფლარი, აქვეა უკვე დაშლილი ძველი ეკლესიაც. იგი ნაგებია
კლდის ქვით, შიგ და გარეთ მოპირკეთებულია თლილი ქვით.

აქედან სამი კილომეტრის დაშორებით დიდი თონეთია—
ძველად დიდი ლინტური. სოფლის თავში დაცულია დიდი ლინტუ-
რის ნასოფლარი, რომელსაც ჩამოუდის ღრმა ხევი, ე. წ. „სახდე-
ლის ხევი“, რომელიც მას ყოფს დიდი თონეთისაგან.

აქ მოზრდილი სოფელი ყოფილა. სახლები ნაგებია დიდი
ლოდებისაგან, მშრალად. ისინი ციკლოპურ ნაგებობათა შთაბეჭდი-
ლებას სტოვებენ, თითქმის ყველა დარბაზული ტიპისაა, ბანიანია
და შემქმნდროებული. ზოგი დარბაზის სიგრძე უდრის 9 მეტრს, კე-
დელი ნახევრად მიწაშია, აქვთ ერთი კარი, გვერდით მოთავსებუ-
ლია ორმო (ბელელი).

ამ ნასოფლარში, ხევის პირას არის ძველი ეკლესია, რომე-
ლიც ქვაფიქალით არის დახურული. ეკლესია ლოდებით ნაგებია,
კედელი შიგნით შელესილია და ეტყობა მოხატულიც ყოფილა,
მაგრამ ეგ მხატვრობა იმდენად განადგურებულა, რომ მხოლოდ
კარის მარჯვენა მხარეზეა დაცული სინგურის საღებავით შესრუ-
ლებული რომელღაც ფრინველის სქემატური გამოსახულება. ეკლე-
სიის დასავლეთის სარკმელზე გარედან გამოსახულია ჯვარი. ეკლე-
სია ერთნავიანია.

ეკლესიის დასავლეთ კედელთან დევს დიდი მრგვალი ქვა,
რომელსაც ხმარობენ ზეთის გამოსახდელად. ეტყობა აქაური ქარ-
თული მოსახლეობა ზეთსა ხდიდა სელისაგან და ამ ხეობასაც ამის
გამო დარქმევია „სახდელის ხევი“.

ამ ნასოფლარის გადაღმა სოფ. დიდ თონეთში დაცულია
ძველი ეკლესიის ნანგრევი, რომელსაც უწოდებენ „ღვთისმშობელს“.
ეკლესიას ჰქონია ქვის კანკელი, რისგან დარჩენილია მხოლოდ
მოზრდილი ქვაფიქალი, რომელიც იქვე მიწაშია ჩაფლული. ამ
ქვაზე გამოსახულია ჩუქურთმიანი ჯვარი, რომელიც უჭირავს ორ
მამაკაცს, ერთს აწერია ხუცურად გლ (გრიგოლ), მეორეს თე
(თევდორე). გარშემო აქვს ვრცელი ნუსხახუცური წარწერა. გა-
მოსახულებათა კომპოზიციური შესრულებისა და წარწერის პა-

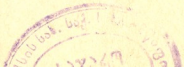
სურ. 1. კანკელის ქვაფიქალი.

ლეოგრაფიული ნიშნის მიხედვით იგი მიეკუთვნება მე-16—17 საუკუნეს.

აიდაროვი. ამ სოფელს რქმევია „ღეთისმშობელი“, შემდეგ უწოდებიათ აიდაროვი¹. მას ჩამოუდის ყავრისხევი, რომელიც უერთდება გუჯარეთის წყალს. გზის პირას ჩანს დანგრეული ტაძრის კედლები. იგი ნაგები ყოფილა ქვიტყირით და მოპირკე-

¹ აიდაროვი იყო ოსი რევოლუციონერი, რომელიც ამ სოფლის მახლობლად მოჰკლავთ კონტრრევოლუციონერებს.

2. სერგი მაკალათია.

თებულის თლილი ქვით, შიგადაშიგ ურევია წითელი ქვაც. შიგნიდან
შელესილია და მოხატულიც ყოფილა. ჰქონია ჩუქურთმებიც, რაღაც
ლის ფრაგმენტებია დარჩენილი. ეს ეკლესია, რომელიც კარგად
ნაგებია, დარბაზული ტიპისაა და აშენებული უნდა იყოს მე-12—
13 საუკუნეში.

ხალხის გადმოცემით ამ ეკლესიას ჰქონია წარწერიანი ქვა,
რომელზედაც წერებულა, რომ აქაურ მოსახლეობას არაფერი არ
გადახდებო (შეიძლება მთელი სოფელი საეკლესიო იყო). ოსებიც
აქ დასახლებულან მებატონე ციციშვილის დაუკითხავად და ამ
წარწერის მიხედვით თურმე არაფერს არ იხდიდნენ. ამაზე ციცი-
შვილი გაბრაზებულა, ეს წარწერიანი ქვა ამოუღია და ხრამში გა-
დაუგდია, ოსებისათვის კი „მახტა“ მოუთხოვია. ეკლესიას ქვიტ-
კირის გალაყანი ჰქონია შემოვლებული.

სოფელში ძველად წყაროს წყალი ყოფილა გამოყვანილი თი-
ხის მილებით; რამდენიმე ადგილას ეს მილებიც აღმოჩენილია. ისი-
ნი კარგადაა გამომწვარი და მე-12 საუკ. თიხის მილების ტი-
პისაა.

მაქარწყალი მდებარეობს გუჯარეთ-ბორჯომის შარაგზა-
ზე. ეს სახელი დარქმევია მეავე წყლის გამო. შეიძლება ეს იყოს
ვახუშტის მიერ ამავე ადგილას აღნიშნული—წყაროსუბანი. მაქარ-
წყალი იყო საზღვარი მებატონე ციციშვილებისა და დიდი მთავ-
რის სამფლობელოებისა. მაქარწყლის ქვემო მხარე ეკუთვნოდა დიდ
მთავარს მიხეილ რომანოვს, ზემო კი — ციციშვილებს.

მაქარწყალი კუთვნილია დიდ მთავარს და მოსახლეობაც გა-
დასახადს მას აძლევდა. ყოველ მეკომურზე წლიურად 2—3 მა-
ნეთამდე. ვინც ვერ გადაიხდიდა, მას უნდა ემუშავა მთავრის წარ-
მოებაში.

ძველი ნასოფლარი მაღლობზეა, სადაც არის ქვიტკირის ეკ-
ლესიის კედლის ნანგრევი, მას უწოდებენ წმ. ნიკოლოზს.

კარის თავზე გამართულია დიდი ლოდი, რომელზედაც ამო-
კრილია ასომთავრული წარწერა. ქვა ჩოფურაა და ასობი ძნე-
ლად იკითხება. გარკვევით მოჩანს მხოლოდ „ქე ნიკოლოზ“...

მაქარწყლიდან ერთი კოლომეტრის მანძილზე ბორჯომის მი-
მართულებით, შარაგზის მარცხენა მხარეზე, გზიდან 300 მეტრის
დაშორებით არის ძველი ციხე-სიმაგრის ნანგრევი, რომელსაც ახ-
ლა „ცამალას ციხეს“ უწოდებენ. ცამალა ან შამილი მაქარ-
წყლელი ოსი ყოფილა, რომელიც ფლობდა ამ ციხის მიდამოს სა-
თიბ-სათეს ადგილებს.

ციხე აგებულია სტრატეგიულ ადგილას, სადაც გუჯარეთის წყალს შეერთვის ბერწისხევის წყალი. აღმოსავლეთით მას უფლის ბერწისხევი, რომელიც ღრმაა და ტყითაა შემოსილი. სამხრეთით ჩამოუდის გუჯარეთის წყალი.

ციხე ქვის დიდი ლოდებითაა ნაგები. კარგადაა შენახული მისი აღმოსავლეთის კედელი. კედელს აქვს სამი ბურჯი, ნახევარ წრის ფორმისა. გუჯარეთის წყლის მხარეზე მას აკრავს მაღალი კლდე, რომელშიაც გაყვანილი ყოფილა სამი გვირაბი. გვირაბები ახლა ამოქოლვილია.

ციხეში წყალი გამოყვანილი ყოფილა თიხის მილებით გზის გაღმა მდებარე წყაროდან, დაახლოებით ერთი კილომეტრის მანძილიდან. თიხის მილების ნაშთი დღემდეა დარჩენილი.

ციხე შემოზღუდული ყოფილა მაღალი გალავნით, რომელშიაც მოჩანს ჩაქცეულ ნაგებობათა საძირკველი. იქვეა ძველი ნასოფლარიც.

ცამალას ციხის წყალსადენის ერთი მილი მიდიოდა თურმე იქვე ახლო მდებარე საყარაულო კოშკში, რომელიც ერთი კილომეტრით არის დაშორებული. თიხის მილებს კოშკთანაც პოულობენ.

ეს ციხე არის ძველი მომწვარას ციხე, რომელიც ვახუშტის თავისი რუკაზე ამავე ადგილას აქვს აღნიშნული და რომლის შესახებ ამბობს: „არს ციხე მომწვარას, და ეკლესია მცირე, და შენობანი დიდნი“-ო (გვ. 59).

ბორჯომ-გუჯარეთის გზის მარჯვენა მხარეზე არის ძველი ნასოფლარი, სადაც დაცულია პატარა ეკლესია „სანება“ (სამება). ამ ადგილს უწოდებენ „სახდელის ჯვარს“. ეკლესია ერთ ნაეიანია, ქვიტყირით ნაგებია და მოხატულიც ყოფილა. მხატვრობა შერჩენილია საკუთრთხვეველში.

ეკლესიის გვერდით, მაღალ ბორცვზე ნაკოშკარია, დარჩენილია მისი წინა მხარის ნაწილი, მომრგვალებული ფორმისა. მას გალავანიც ჰქონია და შიგოთახებიც ყოფილა გამართული. ამ ციხე-გალავანს უწოდებენ „სახდელის ციხეს“. იგი გადასცქერის აბანოსხევის წყალს, რომელიც ჩამოუდის მას ჩრდილოდასავლეთით.

ეს უნდა იყოს ვახუშტის რუკაზე ამავე ადგილას აღნიშნული სოფ. სარბიელა და სარბიელას ხევი, რომელსაც ახლა უწოდებენ აბანოსხევს.

ამ აბანოს წყალზე არის ყერძენის ციხე და ნასოფლარი. ყერძენის ციხე მაღალ კლდეზეა აგებული, აღმოსავლეთ-სამხრეთით მას ჩამოუდის აბანოსხევის წყალი.

ყერძენის ეს ციხე ვახუშტისა ც აქვს ამავე ადგილას აღნიშნული თავის რუკაზე.

ციხე ნაგებია კლდის ქვით. მას თავში და ბოლოში აქვს საყარაულო კოშკი, იგი შემოზღუდული ყოფილა მაღალი გალანით.

ორივე კოშკი დაშლილია, დარჩენილია ქვედა ნაწილი, ფორმით მომრგვალებულია. დასავლეთის კოშკის მახლობლად გარედან კედელზე მიშენებულია ხარო, რომლის სიღრმე უდრის 5 მეტრს. ციხის კედლიდან ამ ხაროსაკენ არის გასასვლელი პატარა კარი. ციხის შუა მოედანზე ჩაფლულია ოთხი დიდი ქვევრი, ერთი მათგანი მთელია. ციხის სამხრეთ კედელთან არის ოთხკუთხედი ფორმის ნაგებობა, რაც უნდა იყოს წყალსაცავი. ამავე მხარეზე გალანებიდან გამართულია გვირაბი, რომელიც გამოდიოდა სამხრეთის მხარეზე. გვირაბი ეხლა ჩაქცეულია.

ციხე ძნელი მისადგომია. ციხეში მისასვლელი გზა უნდა ყოფილიყო ნასოფლარ ყერძენიდან, საითკენაც არის საცალფეხო ბილიკი. ნასოფლარი ყერძენი ციხიდან დაშორებულია ერთი კილომეტრით. აქვეა გვირგვინას მთის ძირში გვირგვინას ტაძრის ნანგრევი.

ყერძენის ზემო, მაღალ მთის წვერზე არის ციხე ალექსი, ვახუშტი მას უწოდებს ალექსის ციხეს და ასე აღწერს: „სარბიელას-ხევის თავს, მაღალს მთის წვერზე არს ციხე ალექსისა, მაგარი და მქვრეტი ქართლ-იმერეთისა“-ო (გვ. 59.). ეს ციხე ვახუშტის რუკაზედაც აქვს აღნიშნული. სოფ. წინაუბნიდან გზა მიდის ალექსის ციხისაკენ. გზა კარგია და აქედან გადადის ხაშურში. ციხე აგებულია მაღალ კლდეზე და ძნელი ასასვლელია. ეს კლდოვანი მთა ყოფს გუჯარეთისა და ძამას ხეობას. ჩრდილოეთით ძამას ხეობაა, სამხრეთით—გუჯარეთის წყალი. ციხეს ჩამოუდის ტყემლოვანასა და შუანოს წყალი, რომლებიც ერთმანეთს შეერთვის ტყემლოვანაში. აქედან ტყემლოვანას წყალი უერთდება აბუხალოს წყალს და ორივენი შეერთვიან მდინარე ძამას.

ალექსის ციხეზე შეიძლება ასვლა მხოლოდ სამხრეთის მხრიდან და ისიც დიდი გაჭირვებით.

ციხეს შერჩენია ორი კედელი—ერთი დაბლა, მეორე—მაღლა, მისი სხვა ნაწილები დაშლილია. ციხეს ჰქონია ორი კოშკი, მათგან დარჩენილია მხოლოდ მომრგვალო ფორმის საძირკველი.

კლდე მაღალია და ალექსის ციხეც შორი მანძილიდან კარგად მოჩანს.

სურ. 2. ყერძენის ციხე.

ციხე ნაგებია კლდის ქვითა და დულაბით. ამჟამად იგი იმდენად დანგრეულია, რომ ძნელია მისი ნაგებობის კონსტრუქციის დადგენა. შიგ წყალსაცავი აუზი და გვირაბები არ ჩანს და წყლით მომარაგების საკითხიც გაურკვეველია.

ალეწის ციხეს თავის დროზე დიდი სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონდა, იგი იცავდა სამხრეთიდან ხაშურისაკენ მიმავალ გზას, რომელიც აქედან გადიოდა.

თუ მტერი ყერძენის ციხე-სიმაგრეს გაარღვევდა, მას ჰქონდა ორი მიმართულებით გასასვლელი: ერთი გვერდისუბნიდან, ალეწის ციხეზე შემოვლით, ხაშურისაკენ, მეორე გუჯარეთიდან აბუხალო—ტყემლოვანის გზით, მზორეთის (ორთუბნის) ციხის შემოვლით, ძამას ხეობით ქარელისაკენ.

მიტარბი. ეს სოფელი მდებარეობს მიტარბის წყალზე, რომელიც უერთდება გუჯარეთის წყალს. მიტარბი იყოფა ორ უბნად დიდი და პატარა მიტარბი. არის ძველი ნასოფლარი, სადაც დარჩენილია დარბაზული ტიპის სახლების ნანგრევები და აგრეთვე დაშლილი ეკლესიები. მათ შორის საყურადღებოა „ღვთისმშობელი“, რომელიც ნაგებია კლდის დიდი ქვებით და გადახურული ყოფილა ქვის კრამიტით. ეკლესია მოზრდილია. იგი მთლად დაშლილია, ურევია ორნამენტირებული ქვებით, რომლებზედაც ამოკრილია რკალში ჩასმული ჯვრები.

მიტარბი მოხსენებულია გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში, როგორც ცარიელი სოფელი (იხ. გვ. 332). ეტყობა თურქების ბატონობის პერიოდში მოსახლეობა აქედან აყრილა და ეს სოფელიც გაპარტახებულია.

აქედან გზა გადადის ნასოფლარ რუისში, რომელსაც ახლა უწოდებენ რუისებს. ნასოფლარი დავაკებაზეა, მდებარეობა ლამაზია. დიდი ლოდებით მშრალად ნაგები სახლები ჩაქცეულია, შიგადა შიგ ურევია დიდი მოცულობის დარბაზებიც, ზოგი მათგანი გატიხრული ყოფილა ორ ოთახად. აქვეა პატარა ეკლესიის ნანგრევი, რომელსაც უწოდებენ „ღვთისმშობელს“. საკურთხეველთან აყუდია ჩუქურთმით მოარშიებული ქვაფიქალი.

რუისის მახლობლად, ბოგირის ღელესთან მაღალ კლდეში გამართულია ორსართულიანი სამალავი, რომელსაც წინა მხარე ამოშენებული ჰქონია. მისი ზედა სართული ამჟამად ჩამოშლილია. შიგ უპოვნიათ აკვანი, ჯამები, ქოთნები და სხვა. სამალავის კარებს შერჩენილი აქვს ხის ჩარჩო. შიშიანობის დროს მოსახლეობა ამგვარ სამალავში იხიზნებოდა. ამ მხარეშიც ბევრია ასეთი ტიპის სამალავები.

კიმოთისუბანი მდებარეობს გუჯარეთ-ბორჯომის შარაგზაზე. ვახუშტი მას უწოდებს „კიმოთისმანს“¹ და ესე აღ-

¹ კიმოთისმანი ვახუშტის რუკაზე აღნიშნულია ორ ადგილას: ერთი გუჯარეთის ნაპირას, მეორე კი შეცდომით ახალციხესთან, ბორჯომის ხევის სათავესთან.

წერს: „სადგერის ზეით მოერთვის თორის-წყალს, საშხრიდაშ ბაკულიანის-წყალი. აქა, თორის-წყლის აღმოსავლით, ^{ნაბრუნველი} მოთისმანს მონასტერი გუმბათიანი, კეთილშენი, მშვენიერს ადგილს, ზის წინამძღვარი“-ო. (83—84). იგი მოხსენებულისა, როგორც სოფელი კიმოტესმანი, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში. თურქების ბატონობის პერიოდში ეს სოფელი აყრილა, დარჩენილა მხოლოდ ორი კომლი: ანანია მაცხოვნასძე და ძმა ნიკოლოზი (გვ. 331). ახლა უწოდებენ კიმოთესუბანს ან ტიმოთესუბანს. ამ სახელს უკავშირებენ ტიმოთე ინასარისძეს, რომლის მამა თევდორე აქ პირველად დასახლებულა. ეს ადგილი უკაცრიელი ყოფილა და ტყით დაფარული, მხოლოდ ეკლესია იყო დარჩენილი.

ტიმოთისუბანი ეკუთვნოდა დიდ მთავარს და აქაური გლეხები მას კომლზე ორ მანეთს უხდიდნენ წლიურად.

ეს სოფელი მდებარეობს მდ. გუჯარეთის ნაპირას, ზედ შარაგზაზე და მტერიც მას ხშირად ეტანებოდა. მტრისაგან თავდაცვის მიზნით მდ. გუჯარეთის მარცხენა მხარეს, მაღალ კედელში გაუმართავთ, სამალავი. სულ არის სამი სამალავი ერთმანეთისაგან დაშორებით. სამალავი ციცაბო კლდეშია გამოქრილი, მისი წინა მხარე ქვიტკირით არის ამოშენებული და ზედ დაჰყურებს გუჯარეთის ხეობას. სამალავი მაღლაა, მასში შესვლა ძნელია და სახიფათოც.

ამ რამოდენიმე წლის წინედ პირველ სამალავში შესულა მიხეილ ცერცვაძე, რომელსაც იქ უპოვნია მთლიანი ხისაგან გამოკვეთილი ხის სასწორი და ორი სპილენძის ჯამი. სამალავი ყოფილა ორსართულიანი, ოთახებით გამართული. თითოეულ სართულს ჰქონია ერთი კარი, სართულიდან სართულზე კიბით აღიოდნენ თურმე. ხის კიბე ახლაც არის შიგ დაცულიო, მხოლოდ ერთი კიბე გადმოუგდიათ.

ოთახებში გამართულია ვიწრო საწოლებიო და ზოგი ოთახი საკმარ დიდი მოცულობისაო.

სამალავის კარ-ფანჯრების ჩარჩოები ახლაც კარგად მოჩანს. წინად ასასვლელიც ჰქონია, მაგრამ ახლა ჩამონგრეულია და მისი კვალიც არ ეტყობა. ეს სამალავი ძლიერ შთაბეჭდილებას სტოვებს. შორიდან მერცხლის ბუდესავით არის კლდეში მიკრული და ისეა მასთან შეხამებული, რომ მგზავრი მას ვერც კი შეამჩნევს.

ეს სამალავები მშენებლობის ტექნიკის მიხედვით უნდა იყოს აგებული მე-17—18 საუკუნეში. შესაძლებელია ამ სამალავებში იხიზნებოდნენ აგრეთვე მონასტრის მსახურნიც.

გუჯარეთის-წყალს აქ ერთვის საყდრის-ხევი, სადაც არის მონასტერი „კიმოთესმანი“, რომელსაც ახლა ტინოთეს ტერს უწოდებენ.

მონასტრის ეკლესია ნაგებია აგურით, ჯვრის ფორმისაა და აქვს მაღალი გუმბათი. ეკლესია ღვთისმშობლის მიძინების სახელზეა. ჩრდილოეთის მხარეზე ვეფხის თავია გამოქანდაკებული. გუმბათს შემოვლებული აქვს მოჭიქული მუჭი ცისფერი არშია, ქვეშ კი მოჭიქული ჯვრებია. გუმბათის ფანჯრებში სინათლისათვის ჩასმულია თიხის ფირფიტის სანათურები, რომლებიც დაჩვრეტილია შუქისათვის.

ეკლესიას სამხრეთით მიშენებული აქვს კარიბჭე. იგი ქვიტკირისაა, თაღოვანი და შემკულია ჩუქურთმებით. ჩუქურთმა მარტივია და სადა. უფრო კარბობს ფოთლოვანი სახეები (პალმეტები). ეკლესიის კედელი მოხატულია; ამჟამად ეს მოხატულობა დაზიანებულია და მისი ნაწილი ჩამოცვენილია, განსაკუთრებით სამხრეთის კედელზე, სადაც უნდა ყოფილიყვნენ გამოსახული საერო პირები. მხატვრობა მკრთალია და ძნელად გასარკვევი. კარგად მოჩანს: სერობა, მიძინება, ჯვარცმა და სხვა.

საკუთრთხველის კონქზე წმინდანებს ხელში უჭირავს გრაგნილები, რომლებზედაც ასომთავრული წარწერებია.

ტიმოთისუბნის ეს კედლის მხატვრობა მიეკუთვნება მე-12—13 საუკუნეს¹.

ეკლესიას აღმშენებლის წარწერა არა აქვს, მხოლოდ მისი ნაგებობისა და მხატვრობის მიხედვით მიეკუთვნება მე-12—13 საუკ.

ეკლესიის შესასვლელში აგურის შენობაა, რომელიც ნაწილობრივად დაშლილია. იგი სამოთახიანია და აქვს ისრული თაღები. ზედ გამართული ჰქონია სამრეკლო, რომელსაც სამივე მხრივ აქვს ასასვლელი კიბე.

ეკლესიის ზემოთ დგას ერთნავეიანი ქვიტკირის პატარა საყდარი, რომელსაც უწოდებენ წმ. ბარბარეს, სადაც მოლოზნები ლოცულობდნენ. ეს საყდარი ძველია, მოპირკეთებულია თლილი ქვით. დასავლეთის კედლის სარკმელზე აქვს ასომთავრული წარწერა:

ქე ადე შლა ეე
სოლ (?)

აქვეა რიყის ქვით ნაგები მოლოზნების სადგომი. ბინები ბანიანია,

¹ Н. И. Толмачевская—Фрески древней Грузии, стр. 13—14.

დაბალი და ბნელი. ერთი მთელია, ორი დანგრეულია. ოთახებში/ გამართულია ქვის ტახტები, აქვს ერთი პატარა კარი.

გაქრებული
ხიზაქროთუკა

ეკლესიის ზემო და ქვემო ნამოსახლარია. ეტყობა აქ მჭიდრო მოსახლეობა ყოფილა.

მე-16 საუკ. თურქების ბატონობის პერიოდში ეს სოფელი გაპარტახებულა და დაცარიელებულა. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში მოხსენებულია სოფელი „კიმოტესმანი“, სადაც მხოლოდ ორი კომლი ყოფილა დარჩენილი (გვ. 331).

უზნის ციხე წალვერის თავზეა, გუჯარეთის წყლის ნაპირას. ვახუშტი მას უწოდებს უზნარიანის ციხეს: „კიმოთისმანის ქვევით არს ციხე, თორის-წყლის აღმოსავლეთის კიდესა ზედა, უზნარიანისა, ფრიად მაგარი“-ო. (გვ. 83—84).

ხალხური თქმულებით ეს სახელი ციხეს ეწოდა მცენარე უზნის გამო, რომელიც იზრდება ციხის გარშემო. ზოგის თქმით კი ეს ციხე ეკუთვნოდა უზნაძეებსო. ეს მოსაზრება უფრო მართებულია. ჩვენ ვიცი, რომ სამცხე-საათაბაგოს კათალიკოსის სამწყოსში მოხსენებულია ეს გვარი: „კალმახელი სასაფლაოთა, მონასტერთა და კარის ეკლესიითა უზნაძეთა აქუს“¹.

ეს გვარი ეკუთვნოდა მაღალ წოდებას, რომელსაც ჰქონია თავისი მონასტერი და კარის ეკლესია. მასვე უნდა ჰქონოდა თავისივე სახელწოდების ციხე „უზნის“ ანუ „უზნარიანის“ ციხე. ნით უმეტეს უზნარიანის ციხე აგებულია მაღალ კლდეზე, სადაც ძველად უნდა ყოფილიყო ვიწრო გასასვლელი (ახლა გზის მშენებლობასთან დაკავშირებით გაფართოებულია). ციხეს ასასვლელი აქვს მარტო სამხრეთით, სხვა მხრიდან იგი მიუდგომელია.

ეს ციხე დარაჯობს გუჯარეთის ხეობას და იმ გზას, რომელიც ბორჯომ-წალვერიდან შედის ხეობაში.

ციხე საკმაოდ ვრცელია და კარგად ნაგები (ქვიტკირით). სამხრეთით, საიდანაც გზა შედის ციხეში, გამაგრებულია გალავნით. ახლა დარჩენილია ამ გალავნის კედლის ნაწილი. გალავანს ჰქონია კარი, საიდანაც შედიოდნენ ციხეში. გალავანშივეა ჰირნახულის შესანახი ქვიტკირის ხარო. იგი საშუალო ზომისაა, მომრგვალებული, ნაწილობრივად უქვე დაშლილია.

¹ კათალიკოსის სამწყსო სამცხე-საათაბაგოს (თავადნი და სოფელნი) Д. Бакрадзе, Археологическое путешествие по Гурии и Аджаре, СПб. 1878 г. გვ. 80; ს. კაკაბაძე, კლდე-ძიებანი საქართველოს ისტორიის საკითხების შესახებ, თბილისი, 1920 წ., გვ. 8.

გალავნიდან შედიხართ ციხეში, რომელსაც საკმაოდ განიერი/კარი აქვს. კარის თავზეა უზარმაზარი ლოდი, შესავლის მარჯვენა კარსავე საკმაოდ განიერი ოთახის კედლებია, აქ უნდა ყოფილიყო საყარაულო. შემდეგ შედიხართ ციხის მოედანზე, რომელიც ერთ დროს შემოზღუდული ყოფილა გალავნით. მოედანზე მოჩანს ჩაქცეულ ნაგებობათა ორმოები.

აქვეა ორი ნაკოშკარი. ერთი დასავლეთის მხარეზეა, ამჟამად უკვე დაშლილი და მეორე — აღმოსავლეთით, მისგან დარჩენილა კედლის ნახევარი. ფორმით მომრგვალებულია და საკმაოდ დიდი მოცულობისაა.

ორივე ეს კოშკი გადაცქეროდა გუჯარეთის-წყლის ხეობას და იცავდა აქ შემოსასვლელ გზას, რომელიც აქედან გადიოდა ხაშურისა და ქარელისაკენ.

უზნარიანის ციხე ძველია, თავისი კონსტრუქციითა და ნაგებობის ტექნიკით იგი შეიძლება მივაკუთვნოთ ადრინდელ ფეოდალურ ხანას (მე-9—10 საუკ.).

ვახუშტი თავის გეოგრაფიულ აღწერილობაში კიმოთისმანსა და უზნარიანის ციხეს ათავსებს სადგერის ხეობაში, რომელიც დღეს მდებარეობს შავწყალსა (ბორჯომელა) და გუჯარეთის—წყალს შუა.

ვახუშტის სიტყვით: “შავწყალი გამოდის ბაკულიანისა და კოდიანის მთასა და მიერთვის მტკვარს სამხრიდამ. გომარეთამდე შავწყალსა და თორის-წყალს უწოდებენ აწ სადგერის ხეობას“-ო (გვ. 83).

სადგერის ხეობაში დასახლებულია შემდეგი სოფლები:

ვახუშტით:

1. სადგერი, 2. დაბა, 3. თედთანთ უბანი, 4. წალველი, 5. უზნარიანი, 6. კიმოთისმანი, 7. გიგოს უბანი. 8. შულლათ უბანი, 9. ეკლობანი, 10. ყერძენი, 11. კეცხოელი, 12. ზეამზია, 13. ბაკულიანი, 14. ცემი.

დღეს:

1. სადგერი, 2. დაბა, 3. წალვერი, 4. უზნის ციხე, 5. ტიმოთესუბანი, 6. მზეთამზე, 7. ბაკურიანი, 8. ცემი.

დაბა მდებარეობს გუჯარეთის-წყლის პირას. მასზე გადის დიდი შარაგზა ბორჯომ-წალვერი-გუჯარეთი. აქვეა რკინიგზის სადგურიც. თვით სოფელი გაშენებულია გუჯარეთის-წყლის ნაპირას. მოსახლეობა ახალია, საქართველოს სხვადასხვა მხრიდან გადმოსახლებული.

დაბის დღევანდელ მოსახლეობას არ ახსოვს ამ სოფლის ის/ტორიული თავგადასავალი, მაგრამ მის სიძველეზე მეტყველებს აქ დატოლი ისტორიული ძეგლები და ნასოფლარი. ეტყობა, ძველად აქ მჭიდრო მოსახლეობა ყოფილა, რომელსაც ჰქონია ორი სამლოცველო — ეკლესია: ერთი შუა სოფელში, მეორე განაპირას, კლდის ფერდობზე.

სოფლის თავზე, მაღალ ბორცვზე ყოფილა საყარაულო, რომელსაც ახლაც უწოდებენ „ბაირალს“ და სადაც დარჩენილია ძველი ნაკოშკარი. ეს უნდა ყოფილიყო მტრის შემოჭრის დროს სიგნალის მიმცემი, უზნარიანის ციხისა (წალვერი), გოგიას ციხისა (ბორჯომი) და პეტრეს ციხისა (ლიკანი).

საშიშროების დროს სოფელი იხიზნებოდა „მარიამწმინდის“ ეკლესიის გალავანში, რომელიც ამჟამად ნაწილობრივად დაშლილია. გალავანი ნაგებია კლდის დიდი ლოდებით და დულაბით. იგი მიშენებულია მაღალ კლდეზე, რომელიც ეკლესიას იცავდა აღმოსავლეთ-სამხრეთის მხრიდან.

გალავანს დასავლეთით აქვს საკმაოდ განიერი და ლამაზ-თალიანი ქიშკარი. გალავნის დასავლეთით კლდეზე აღმართულია მაღალი, სვეტის მსგავსი ბორცვი. გალავნიდან ამ ბორცვზე ადის ქვის კიბე. ეტყობა, ეს ბორცვი გამოყენებული იყო დასაზვერავად მით უმეტეს, რომ იგი გადასცქერის გუჯარეთის ხეობას და იქვე მრეაველ გზას.

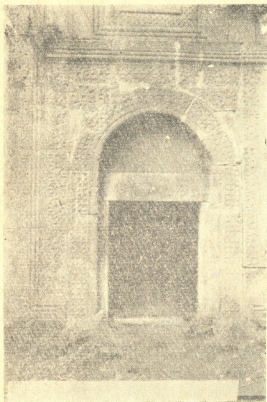
ეკლესია ნაწილობრივად დანგრეულია, დარჩენილია მისი კედლები, ნაგები კლდის დიდი ლოდებით და დულაბით. ზოგან მოპირკეთებულია თლილი ქვით. ნაგებობა შესდგება სამი ოთახისაგან: პირველი შედარებით მოზრდილია, კარი აქვს სამხრეთით, ამ ოთახიდან შესასვლელია მეორე პატარა ოთახში, შემდეგ — მესამე ოთახში.

პირველი ოთახი უნდა ყოფილიყო ეკლესიის დარბაზი, მეორე ასრულებდა საკურთხეველის დანიშნულებას, მესამე უნდა ყოფილიყო საეკლესიო ინვენტარისა და ქონების სათავსო.

ეკლესია და მისი გალავანი ძველია (მე-11—12 საუკ.). გალავანი ასრულებდა თავდაცვით საქმეს და საშიშროების დროს მოსახლეობა მასში აფარებდა თავს.

მეორე ტაძარი გუჯარეთის წყლის გაღმა კლდეზეა მიშენებული. იგი დაფარულია წიწვიანი ტყით. ტაძარი მიშენებულია გამოქვაბულ კლდეზე, ტაძარი დარბაზული ტიპისაა, ლამაზად ნაგები, შიგნით და გარედ მოპირკეთებულია თლილი ქვით. მოხატული არ ყოფილა.

ეკლესია მთელია, დაზიანებულია მხოლოდ მისი ჩრდილოეთის კედელი, რომელიც ნახევრად ჩამონგრეულია. იგი გადახურულია კვაფიქალით ორ ფერდად.

სურ. 3.

დეგი სტრიქონები დროთავეითარებაში წაშლილა და არ იკითხება. ეს წარწერა გადაღებული და წაკითხული აქვს მარი ბროსეს¹. და დიმიტრი ბაქრაძეს².

მ. ბროსეს დაბის ტაძრის ეს წარწერა თვითონ არ უნახავს. ამ წარწერის პირი მას მიაწოდა მეღვინეთუხუცესის-შვილმა, რომლის მიხედვით იმ დროს, ე. ი. მე-19 საუკ. პირველ ნახევარში, წარწერა უფრო სრულად ყოფილა შემონახული და იკითხებოდა ასე:

1. ინდიქტიონსა მეფეთ მეფის გიორგისა, ძის დიმიტრისა, მეცხრამეტისა,

ეკლესიას მისასვლელი აქვს დასავლეთის მხრიდან. კარ-სარკმელი შემკულია ლამაზი ჩუქურთმიანი არშიებით და როზეტებით.

დასავლეთის კარის თავზე ამოჭრილია ლამაზად გამოყვანილი ასომთავრული წარწერა, რომელიც ასე იკითხება:

1. ინდიქტიონსა მეფეთ მეფის: გიორგის ძის დიმიტრისა: მეცხრამეტისა:.

2. სიტყვისა ღვთისა: ხორცთშესხმას.

3. აღვაშენე ტაძარი: ესე: ჟამსა... წარწერის შემ-

¹ Brosset, Voyage archéologique, 1855 წწ., III, გვ. 102.

² Д. Бакрадзе — Кавказ в древних памятниках христианства, Тб., 1875 г., გვ. 126.

ამას გარდა, ნაგებობის ტექნიკისა და დეკორატიული მოთხოვნებით, დაბის ტაძარი ემსგავსება კულესა და ზარზმის ტაძარებს, რომლებიც აგებულია ამავე მე-13—14 საუკუნე¹.

ამასთანავე საჭიროა გავარკვიოთ ტაძრის მშენებლის ვინაობა. იგი მოხსენებულია მოლარეთხუცესად, ე. ი. სალაროს უფროსად. ჩვენ ვიცით, რომ მოლარეთხუცესი განაგებდა სამეფო სალაროს და იგი ექვემდებარებოდა მექურქლეთ-უხუცესს.

სალაროც განსხვავდებოდა საქურქლისაგან. სალარო იყო სასათაფრო ხაზინა (ხელუხლებელი) და ემორჩილებოდა უშუალოდ მეფეს.

მაშასადამე, არსებითად საქურქლე და სალარო იმით განსხვავდებოდნენ ერთმანეთისაგან, რომ საქურქლეში მხოლოდ სახარჯო „სახმარებლად სანიადაგო“-დ განკუთვნილი განძეული იყო შენახული, სალაროში კი, პირიქით, ისეთი განძეულობა, რომელიც იყო უხმარებელი და „შეკრული“ იდგა².

წარწერაში მოხსენებულია მოლარეთხუცესის სახელი თუ წოდებულება „მთინთ“, რომლის გაშიფვრა ძნელია.

ასეთი ტიპის ძეგლი და ისიც დათარიღებული ამ მხარეში იშვიათია. დ. ბაქრაძე აღტაცებულია დაბის ამ ტაძრის სიმშვენიერით, განსაკუთრებით მისი წარწერის სილამაზით და ამბობს: „დაბის წარწერა მართლაც წარმოადგენს დამწერლობის ულამაზეს ნიმუშს, რაც მე მინახავს“-ო³. მხოლოდ იგი შეცდომით უწოდებს „მაცხოვარს“ დაბის ამ ტაძარს, სინამდვილეში კი ის წმ. გიორგის სახელობისაა და აქ გიორგობას, 23 აპრილს და 10 ნოემბერს, სალოცავად მოდიოდნენ ახლო-მახლო სოფლებიდან.

დაბის ეს ძეგლები აშკარად მეტყველებენ, რომ შუა საუკუნეებში დაბა ყოფილა მჭიდროდ დასახლებული და კეთილმოწყობილი სოფელი. მე-16 საუკუნეში თურქების ბატონობის პერიოდში იგი გაპარტახებულა და მისი მოსახლეობაც შემცირებულა. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში დაბაში აღნუსხულია მხოლოდ ორი კომლი (გვ. 329).

სადგირი მოთავსებულია ორ წყალ შუა. ჩრდილოეთით მას უვლის შავიწყალი (ახლა უწოდებენ „ბორჯომელას“), რომელსაც სათავე ცხრაწყაროს ქედზე აქვს. იგი უერთდება მტკვარს

¹ Р. Ш м е р л и н г, Постройка моларет-ухуцеса царя Георгия блистательного в сел. Даба, Борж. р. об. „ქართული ხელოვნება“. ხელოვნების ისტორიის შრომები, № 2, გვ. 111—121.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. I, ქუთაისი, 1919 წ., გვ. 176—177.

ბორჯომ-პარკთან. სამხრეთით კი სადგერს ჩამოუდის გუჯარეთის წყალი, რომელიც მტკვარს ერთვის სად. ბორჯომთან (ჩარხის-წყალი).
საქართველოს
საქართველოს
საქართველოს

როგორც ზემოთაც მოხსენებული იყო, სადგერი ძველად ავალიშვილებს ეკუთვნოდა. მათ უნდა ეს ხეობა დაეცვათ აბრაც ლეკების თარეშისაგან. ავალიშვილებს სადგერში ჰქონიათ თავიანთი რეზიდენცია, სადაც საკმაოდ გამაგრებული ციხეც ყოფილა. ამას ვახუშტის ცნობაც ადასტურებს: „შემოდგა ურუმთა ჯარი (1734 წ.) სადგერსა, გამოვიდნენ ავალიშვილები და გააქციეს ურუმი და მოწყვიტესო“.

მაგრამ ავალიშვილებმა ვერ შეძლეს მტრებთან გამკლავება და თავიანთი გლახებით გადასახლდნენ შუა ქართლში.

ამგვარად, მე-18 საუკუნეში სადგერის მოსახლეობა იძულებული გახდა დაეტოვებინა ეს სოფელი და გახიზნულიყო უშიშარ მხარეში.

საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ, ავალიშვილებმა 1832 წელს მოითხოვეს სადგერის დაბრუნება და იქ დაესახლებიათ ბრეთიდან გადმოყვანილი თავიანთი ყმა-გლეხები. მაგრამ ავალიშვილების ეს დავა ხაზინასთან, როგორც ვიცით, 1852 წელს დამთავრდა ხაზინის სასარგებლოდ და სადგერის ნასოფლარზე მეფის მთავრობამ დაასახლა უკრაინელები. მათ აქ უცხოვრიათ 1860—1900 წლამდე და აქედან თანდათანობით გადასულან ბორჯომში. დღეს აქ ცხოვრობენ საქართველოს სხვადასხვა კუთხიდან გადმოსული ქართველები.

სადგერში დაცულია ძველი ტაძარი, რომელსაც უწოდებენ წმ. გიორგის. ტაძარი ნაგებია თლილი ქვით, დარბაზული ტიპისაა და გადახურული ყოფილა ქვაფიქალით.

ტაძარი შემკულია ცხოველებსა და მცენარის ბარელიეფებით, სარკნლები კი ყურძნის მტევნებით. ჩრდილოეთის ფასადზე გამოსახულია მხედარი (წმ. გიორგი) გელაშაპის გამგმირავი, გარეული თხა, ვეშაპი და სხვა. დასავლეთის ფასადზე გამოსახულია შველი და მონადირე ხელში შვილდ-ისარი¹.

სადგერის ეს ტაძარი დაბის ტაძართან შედარებით უფრო მდარეა, მხოლოდ ნაგებობის მიხედვით უნდა მიეკუთვნოს იმავე პერიოდს, მე-14—15 საუკ¹. ამას მოწმობს სადგერის ეკლესიის დეკანოზის სვიმონ შოთაძის ცნობაც. მას მე-15 საუკუნის მი-

¹ ვახტანგ ბერიძე, სამცხის ხუროთმოძღვრება, საქარ. მეც. აკად. გამოცემა, თბ., 1955 წ., გვ. 199.

წურულში დაუწერია ოდა (შესხმა¹). მიძღვნილი სადგერის გიორგისადმი, რომლის შინაარსიდან ვტყობილობთ, რომ ძემა გვარი ყოფილა სადგერის ჯვრის მხლებელნი და დეკანოზ სვიმონსა და მის ძმას ვასილს აუგიათ სადგერის ეკლესიის კარიპქე. ეს მშენებლობა გაგრძელებულა ორი წელიწადი:

„ჩუენ ორთავ ძმათა (გვლხინენ) გუარჩამოთ შოთასძეთაო, ხელეყავით გება ტაძრისა ამ შენთა კარის ბჳეთაო, ორ წელ ვაგე, მიჰყავ ხელი, გავათავეთ კარის ბჳეო“.

სვიმონ შოთაძეს განუახლებია აგრეთვე სადგერის წმ. გიორგის ჯვარი და ხატიც.

თავისი ძლიერებით განთქმული ყოფილა „სასწაულთ მოქმედი“ და მკურნალი სადგერის წმ. გიორგი, რომელიც არჩენდა ვითომ კეთროვანებსაც.

„აქა მოვლენ კეთროვანნი, სენი მძაფრი რაცა სკირსა და მხიარულად წავლენ შინა, შენ განკურნებ ყოვლსა კირსა“.

ხატობას სადგერის ტაძართან იმართებოდა თურმე ბაზრობაც, სადაც სავაჭროდ თავს იყრიდნენ სხეადასხვა ერის წარმომადგენელნი.

„ცის კიდეთამდის აქ მოვლენ, სადაც არს ხმელთ სამზღუარია, და თურქთა, სპარსთა და არაბთა გამართეს აქ ბაზარია“.

მე-16 საუკ. თურქთა ბატონობის დამყარებისას სამცხეში, თურქების შიშით შოთაძეებს სადგერის წმ. გიორგის ჯვარი და ხატი გადაუტანიათ ჩხარში² (იმერეთი) და იქვე დასახლებულან. სადგერის ტაძარი დაცარიელებულა და გაპარტახებულა. მას აშკარად ეტყობა შემდეგი დროის შეკეთება—განახლება. იგი მტერს შეუმუსრავს და შემდეგ ისევ აღუდგენიათ.

ამას ვახუშტის ცნობაც მოწმობს: „სადგერი არს მაგარი და შეუვალი, ეკლესია შემუსვრილი ალაშენა და შეამკო ხატი მისი მეფემან ვახტანგ“ (გვ. 83—84).

ეს არის ვახტანგ VI (1703—1724 წწ.), რომელსაც სადგერის ეკლესია აღუდგენია და განუახლებია.

ტაძარს აკრავს მაღალი კლდე და ღრმა ხევი. მას მისასვლელი აქვს მხოლოდ სამხრეთით და ეს მხარე გამაგრებული ყოფილა გალანითა და ციხე-კოშკით. შიშიანობის დროს სოფელი ამ ციხე-გალავანში იხიზნებოდა.

¹ ი. აბულაძე, ქ. შარაშიძე, რუსთაველის სახელისა და სამშობლოს საკითხისათვის, საქ. მეც. აკადემიის მოამბე II, № 7, 1941. წ., გვ. 681—688.

² სადგერის ჯვარი 1924 წლამდე იყო ჩხარში, ახლა ინახება თბილისში „მეტეხის“ ხელოვნების მუზეუმში.

გალავანი კლდის დიდი ლოდებითაა ნაგები, აქვს ერთი კარი ჩრდილოეთით. კარის მარჯვნივ ყოფილა დიდი, კვადრატული ფორმის კოშკი, დარჩენილია მისი ქვედა სართულის ნაწილი. კოშკის ორსართულიანი ყოფილა და იცავდა გალავნის კარს.

სადგერის ციხე გალავანი ამჟამად წარმოადგენს ნანგრევს და ძნელია მისი პირვანდელი სახის დადგენა.

ერეკლე II-ს სადგერის ციხე გაუმაგრებია ზარბაზნებით და აქედან ებრძოდა თურქებსო.

სოფლის საზღვარზე, აღმოსავლეთით გასდევს ქვიტკირის კედლის საძირკველი. ეს სიმაგრეც ერეკლეს აუშენებიაო, გადმოგვცემენ. ამ ლობურის გაღმა მინდორზე დიდი ბრძოლა ყოფილა და დახოცილთა ძვლები ამოდის მიწიდანო.

სადგერში არის კლდეზე მიშენებული სამალავები. ერთი მათგანი სოფლიდან დაშორებულია ერთი კილომეტრით და მოთავსებულია მდინარე შავიწყლის ნაპირას მაღალ კედელზე, დაახლოებით 80 მეტრის სიმაღლეზე. სამალავის წინა მხარე ამოშენებულია ქვიტკირით, აქვს ორი კარი. ძნელი ასასვლელია, მტრის შემოსევის დროს ამ სამალავში იმალებოდნენო.

სადგერში ცოდნიათ დიდი ღლეობა (ხატობა) „გიორგობა“ აპრილში და ნოემბერში. დიდძალი მლოცავი თურმე მოდიოდა ბორჯომისა და მის მეზობელ რაიონებიდან. სადგერის წმ. გიორგის მლოცველები ღამისთევით დგებოდნენ, მოჰქონდათ საწირი, ხოცავდნენ საკლავებს და ევედრებოდნენ განკურნებას ყოველგვარ სენისაგან. აქ უფრო მოჰყავდათ სულით ავადმყოფები, რომელთა მკურნალად მიაჩნდათ სადგერის წმ. გიორგი. აქვე იმართებოდა გართობა-თამაშობანი და სხვ.

თორი მდებარეობს შავიწყლის სათავესთან, სადაც მას შეერთვის პატარა ხევი — თორულა.

თორში გზა მიდის ბაკურიანიდან, საიდანაც თორამდე დაახლოებით 14 კილომეტრია.

თორი იყო თორელების რეზიდენცია და მას ვახუშტი უწოდებს დაბას: „სადგერს ზეით, დასავლეთ, არს დაბა თორი, მას ზეით ციხის-ჯვარი, და ციხე მისი შავწყალსა ზედა, დასავლეთისაკენ“ (გვ. 84).

თორელები, როგორც ქართლ-სამცხის სანაპირო მხარის მფლობელნი, ისხდნენ დაბა თორში, სადაც მათ ჰქონდათ ციხე-დარბაზი და გალავნით შემოზღუდული კოშკები. ამ დიდ ფეოდალებს საქართველოს მეფის კარზე მაღალი თანამდებობა ეკავათ, როგორც იყო ამირ-სპასალარობა; თორელები — (გამრეკელი და სხ.) სა-

ხელოვან მხედართმთავრებად ითვლებოდნენ მე-12—13 საუკუნის საქართველოში.

მხოლოდ მონღოლთა შემოსევის შემდეგ იწყება, საქართველოს ძლიერების დაცემასთან ერთად, ამ სავგარეულოს დასუსტება-დაცემაც. თორი როგორც მათი რეზიდენცია ამდროიდან კარგავს თავის მნიშვნელობას.

1595 წელს ეს მხარე თურქებმა დაიპყრეს. ცხადია თორიც თურქეთის მფლობელობაში მოექცა. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარიდან ირკვევა, რომ თორიდან ქართველები აყრილან და გადასახლებულან. ამ დავთარში თორი მოხსენებულია პეტრეს ლივაში და დასახლებულია მე-17 სოფლად, როგორც ცარიელი (უკაცრიელი). (გვ. 329).

თორის ძველი ნასოფლარი მაღლობზეა. მას აქვს ლამაზი მღებარეობა. იგი დღეს სათიბად არის გამოყენებული. აღმოსავლეთ-სამხრეთით ჩამოუდის ხევ-თორულა, რომელიც გამოდის კოდინანის მთიდან და საკოქაოსთან ერთვის შავ-წყალს.

თორის ნასოფლარი წარმოადგენს ნანგრევს, დარჩენილია მხოლოდ შენობათა საძირკვლები და ზოგიერთი კედლის ნაწილები. ისინი ნაგებია კლდის დიდი ლოდებით, მშრალად. სახლები დარბაზული ტიპისაა და ჰქონიათ სხვადასხვა დანიშნულების სათავსოებიც. თორის ბორცვის თავზე არსებული ნამოსახლარი სხვებისაგან განირჩევა თავისი მშენებლობის გეგმით. იგი შემოზღუდული ყოფილა გალავნით. ეს უნდა იყოს თორელების ციხე-დარბაზი; იგი აგებული ყოფილა მაღლობზე და შემოზღუდული ქვიტკირის გალავნით. მისი სათავსოების გეგმის მიხედვით შუაში უნდა ყოფილიყო ციხე-კოშკი, გარშემო კი სხვადასხვა მოცულობისა და დანიშნულების სათავსოები და დარბაზები. გალავნის შიგნით ციხე-დარბაზის მახლობლად არის ცალკე ნაგებობის კარის ეკლესიის ნანგრევი.

ამ ციხე-დარბაზის გარშემო ოთხი ნასახლარია, რომელიც დაბა თორის უბნები უნდა იყოს. აქაც გარკვევით მოჩანს შენობათა ნანგრევები და საძირკვლები, ორ უბანში კი ეკლესიაც ყოფილა.

ყველაფერი ეს იძლევა საშუალებას წარმოვიდგინოთ ამ დიდი ფეოდალების—თორელების—რეზიდენციის ზოგადი სურათი.

ციხის ჯვარი იყო თორელების სამფლობელოს მეორე ცენტრი, რომელიც თორიდან დაშორებულია 7—8 კილომეტრით. ციხისჯვარს ჩამოუდის შავი-წყალი (ბორჯომელა), მას უჭირავს საკმაოდ ვრცელი ტყითა და საძოვრებით მდიდარი ტაფობი. ჰავა

ვრილი და სასიამოვნოა. მთელს გუჯარეთსა და თორის ხეობა-
ში ასეთი გაშლილი და ბუნებით მდიდარი ადგილი არ მხოლოდ
ვება. საქართველოს
ისტორიის
მეცნიერებათა
აკადემიის
ბიბლიოთეკა

ციხისჯვარი თორელების უმთავრესი სიმაგრე იყო და ამი-
ტომ ისინი იწოდებოდნენ ციხისჯვარელ — თორელებად. ციხის-
ჯვართან ჯაყელ-თორელები არა ერთხელ შებრძოლებიან კარზე
მიმდგარ მტერს. როდესაც, 1261 წ., ულუ დავითი ყაენს აუჯან-
ყდა და სამცხეში გაიხიზნა, ყაენმა დავითის ხელში ჩასაგდებად
სამცხეში გამოგზავნა არღუნი მრავალრიცხოვანი ჯარით, რომელიც
20 დღე აოხრებდა ქვეყანას, მაგრამ ციხისჯვარის აღება ვერ შეს-
ლო და ვერც დავით მეხუთე ხელში ჩაიგდო.

ამ ამბებზე ძველი მემატიანე ასე მოგვითხრობს: „არღუნ მო-
ადგა ციხის ჯვარს, და უწყო ბრძოლა ძლიერად. რამეთუ არა
ზღუდითა მტკიცითა განსრულებულ იყო; ხოლო ციხესა მყოფნი
ძლიერად ჰბრძოდეს და მრავალი კაცი მოკლეს და დიდად ავ-
ნებდეს. და ვითარცა იხილა სიმტკიცე ციხისჯვარისა, აიყარა და
წარვიდა“¹.

მონღოლთა ბატონობის პერიოდში იწყება ამ მხარის დასუს-
ტება და დაცემა, ამას მოჰყვა თურქების მიერ სამცხისა და ციხის-
ჯვარის დაპყრობაც. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის მი-
ხედვით ციხისჯვარში მხოლოდ რამდენიმე მეკომური დარჩენილა:
იორდანე ვეფხასძე, ბაინდურის შვილიშვილი, სეფედავლე, მახა-
რებელი და სხვა. (გვ. 328).

შემდეგ ხანებში ესენიც აყრილან აქედან და 1828 წელს, რო-
დესაც თურქეთი იძულებული შეიქნა დაეცალა ახალციხის საფაშო,
ციხისჯვარში მოსახლეობა არ ყოფილა.

1861 წელს მეფის მთავრობას ციხისჯვარში დაუსახლებია
ტრაპიზონის ვილაიეთიდან გადმოსული ბერძნების 25 კომლი. მა-
ნამდე აქ რამდენიმე კომლი ქართველიც ყოფილა: კასიტაშვი-
ლი, ბლიაძე და მიქელაძე. დღეს ციხისჯვარში 400 მეტი
კომლი ბერძენია. ისინი ლაპარაკობენ დამახინჯებულ ბერძნულ კი-
ლოზე, ზოგმა ქართულიც იცის.

ციხისჯვარში ბევრი ნასოფლარია, დანგრეული ტაძრებითა
და ნაკოშვარი ადგილებით. ყველაზე საყურადღებოა შუა სოფელში
დაცული ნაციხარი, რომელიც მდებარეობს შავიწყლის გაღმა ნა-
პირას. ეს არის ციხისჯვარის ძველი ციტადელი და მისი მფლო-

¹ ქართლის ცხოვრება, ბროსეს გამოცემა, 1849 წ., წ. I, გვ. 392.

ბელის რეზიდენცია. ამჟამად იგი ნანგრევს წარმოადგენს და მისი პირვანდელი სახის დადგენა.

დარჩენილია ბუნებრივი კლდის ბორცვზე ნაგები ციხე-გალავნის ქვედა ნაწილი. ციხე-გალავანშიც ყოფილა ეკლესიაც, რომელიც დაუშლიათ და ახალი ტაძრის ასაგებ მასალად გამოუყენებიათ. სხვა ნაგებობათა კვალი მთლიანად წაშლილა. ეტყობა, მოსახლეობას ძველ ნამოსახლარებიდან ქვის მასალა გაუზიდიდა.

ბერძნების მიერ ციხისჯვრის ეკლესიის ნანგრევზე აშენებული ახალი ეკლესიის შესასვლელი კარის მარცხენა მხარეს, ქვემო ჩატანებულია ხუცური წარწერიანი და ორნამენტირებული რუხი ფერის ქვა. იგი ფრაგმენტულია და წარწერის მხოლოდ ბოლო სტრიქონები აქვს შერჩენილი.

ახლად აგებულ ტაძრის კარის თავზე ჩასმულია მარმარილოს ფიქალი, რომელზედაც ამოჭრილია ბერძნული წარწერა: „ეს საყდარი წმ. თეოდორე ტირონელისა, აგებულია მცხოვრებთა საკუთარი სახსარით 1873 წ., გადმოსახლებულთა ტრაპიზონის ვილაიეთიდან 1861 წელს, იმპერატორი ალექსანდრე ნიკოლოზის ძის დროს“.

1879 წელს ციხისჯვრის ნაციხარზე სამრეკლოც დაუშენებიათ, რითაც დაუმახინჯებიათ ციხისჯვრის ძველი ციხე-დარბაზი.

ციხისჯვრის ციხე-გალავანი აგებულია კლდოვან ბორცვზე, რომლის სიმაღლე დაახლოებით 40 მეტრია. ამ ბორცვზე აუშენებიათ ქვიტკირის ციხე-სიმაგრე, რომელიც უკვე დანგრეულია, დარჩენილია მისი საძირკველი, რომლის ფართობია 10×7 კვ. მ.

ციხეზე ასვლა შეიძლება ეკლესიიდან ქვის საფეხურებით. ჩრდილო-დასავლეთით ციხე შემოზღუდულია მაღალი გალავნით. აღმოსავლეთ-სამხრეთით იგი მიუდგომელია.

ციხისჯვრის გარშემო ბევრი ნასოფლარია, შეიძლება ეს იყო მისი უბნები. ნასოფლარებზე შერჩენილია ეკლესიების ნანგრევები. ზოგ ნასოფლარზე გარკვეულად მოჩანს სადგომების საძირკვლები. სახლები ყოფილა დარბაზული ტიპისა, კლდის ლოდებით ნაგები. ზოგან დარბაზის ფართობი უდრის 8×5 კვ. მეტრს. არის ბელელიც, რომელიც ზემოდან დახურულია გატკეპნილი მიწით და აქვს ვიწრო შესასვლელი. ბელელი შიგნიდან კლდის ქვით არის ამოგებული. ამ ნასოფლარებში საყურადღებოა აბანო, რომელიც ციხისჯვრიდან 3 კილომეტრით არის დაშორებული. ეს სახელი ამ სოფელს შერქმევია აბანოს წყალთან მდებარეობის გამო. სწორედ ამ ნასოფლარის თავზე გამოდის ეს თბილი გოგირდოვანი წყალი.

აქ მოწყობილია აბაზანები, სადაც რევმატიზმით დაავადებულნი მკურნალობენ.

ნასოფლარ აბანოზე არის ძველი ტაძრის ნანგრევები, რომელსაც „ამალღებას“ უწოდებენ. იგი ნაგებია ქვიტკირით და დარბაზული ტიპისაა. ტაძარს წარწერებიც ჰქონია, რომლის ერთი პატარა ფრაგმენტი იქვე დევს. წარწერა ასომთავრულია. ტაძრის გარშემო ნამოსახლარი ადგილებია. სახლები ნაგები ყოფილა ლოდებით და მშრალად. ზოგი დარბაზის საძირკველი საკმაოდ ფართო მოცულობისაა.

ციხისჯვრისა და თორის ეს ძველი ნაგებობანი და ნასოფლარები, რომლებიც მე-10—13 საუკუნეებს მიეკუთვნებიან, ნათელ წარმოდგენას იძლევიან იმდროინდელი ქართული მოსახლეობის კულტურულ და ეკონომიურ ცხოვრებაზე და თავდაცვით უნარიანობაზე.

როგორც აღვნიშნეთ, ძველ თორში (ბორჯომის ხეობაში) შედიოდა აგრეთვე მტკვრის ხეობის ნაწილი, დაწყებული დვირიდან — ტაშისკარამდე, რომელსაც ვახუშტი უწოდებს „ხეობა“-ს.

ვახუშტის დასახელებული აქვს ამ „ხეობა“-ში შემავალი სოფლებიც, რომელთაც დღემდე შერჩენიათ თავიანთი ძველი სახელები. ესენია: 1. სარმანის შვილი, 2. ახალ-დაბა, 3. ნეძვი, 4. ქიმერეთი, 5. კორტანეთი, 6. ზანავი (ნასოფლარი), 7. რვილი, 8. ყვიბისი, 9. სავანის-ხევი, 10. ეშმაკთ-უბანი (ნასოფლარი), 11. ნუა (ბორჯომი), 12. ნადაბური, 13. თორი, 14. ციხისჯვარი, 15. ვარდის სოფელი (ნასოფლარი), 16. ფაფა, 17. ლიკანი, 18. ყვერბილი, 19. ჭობისხევი.

მტკვრის ხეობის ამ ნაწილს ვახუშტი ასე ახასიათებს: „არს ესე მტკვრის ხეობა ვენახიანი, ხილიანი, ვიწრო და მწირი, მაგარი და შეუვალი მტრისაგან“-ო. (გვ. 84).

მტკვრის ხეობის ამ მხარეში საყურადღებო ძეგლები და ნასოფლარებია შემონახული, რომლებიც განადგურდნენ თურქეთის ბატონობის პერიოდში. მათ შორის აღსანიშნავია ტაძრისი, მას ჩამოუდის საკირეს წყალი, რომელიც მტკვარს შეერთვის სოფ. დვირთან.

ეს სოფელი ძველია და ცნობილია თავისი ძველი მონასტრით, რომელიც სოფლიდან დაშორებულია ორი კილომეტრით. მონასტერს უწოდებენ „ღვთისმშობელს“, მას ჩამოუდის გურჯის-ხევის წყალი. ტაძრისის მონასტერი ამჟამად წარმოადგენს ნანგრევს. მონასტრის ტაძარი ნაგებია ქვიტკირით, მისი კედლები მოპირკე-

თებულია უხეშად გათლილი ქვაფიქალით. ტაძარი სამ ნავიანთა^{სამ ნავიანთა} საკმაოდ მაღალია და ვრცელი. ჩუქურთმები და წარწერები^{წარწერები} აქვს. იგი გადახურულია ქვაფიქალით. იქვეა ძველი ნამოსახლარიც^{ნამოსახლარიც}. დარბაზები ნაგებია ლოდებით და სტოვებს ციკლოპურ ნაგებობათა შთაბეჭდილებას. ზოგს კედლებიც შერჩენია თავისი კარითა და თახჩებით. ბევრია ჩაქცეული ხაროები და სხვა სათავსოები. ეტყობა სახლები ბანიანი და დარბაზული ტიპისა ყოფილა. აქვეა ლოდებით დახურული ძველი საფლავებიც.

ტაძრისის ეს მონასტერი მიეკუთვნება მე-9—10 საუკ. იგი მოხსენებულია „გიორგი მთაწმინდელის ცხოვრებაში“, რომლის მიხედვით ტაძრისი ყოფილა დედათა მონასტერი და აქ გიორგი მთაწმინდელის მშობლებს თავიანთი პირველი შვილი 7 წლის თეკლა შეუწირავთ: „და წარიყვანეს იგი სამცხეს მონასტერსა სადელოსა, რომელსაც ტაძრისი ეწოდების“¹.

პირმშო ვაჟი გიორგიც შეუწირავთ, როდესაც იგიც 7 წლისა გამხდარა, გაუგზავნიათ ტაძრისში: „რამეთუ ვითარცა იქმნა იგი შვიდისა წლისა მონასტერსა ტაძრისს დისა თვისსა თანა წარგზავნეს-ო. (იქვე, გვ. 441).

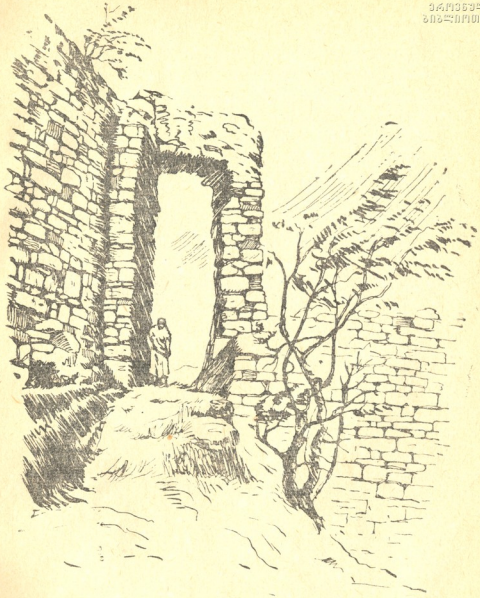
გიორგი აქ ყოფილა სამი წელიწადი. ათი წლისა რომ გამხდარა იგი წაუყვანიათ ხახულის მონასტერში: „ვითარცა დაჰყომონასტერსა მას შინა სამი წელი და იქმნა ჰასაკითა ათისა წლისა წარგზავნეს ხახულად“ (იქვე, გვ. 141—142).

ამრიგად, გიორგი მთაწმინდელის ყრმობისას მე-10 საუკ. დასასრულს ტაძრისი უკვე დედათა მონასტერი ყოფილა. მისი დაარსება კი სავარაუდებელია ამაზე უფრო ადრეც, დაახლოებით მე-9—10 საუკუნეში.

ეკლესიის ჩრდილოეთით, გურჯისხევის გაღმა, მაღალ კლდეზე მიშენებულია სამალავი, რომლის სიმაღლე ხევიდან 30 მეტრი იქნება. სამალავის წინა მხარე ამოშენებულია კლდის ქვით. აქვს ერთი კარი და ორი სარკმელი. სამალავი კარგად არის შენახული.

ამ მონასტრისა და სოფ. ტაძრისს შუა, გურჯის-წყლის გაღმა, არის დიდი ციხე და ძველი ტაძრის ნანგრევები, რომელსაც უწოდებენ „გურჯის-ხევის წმ. გიორგის“. ეს საკმაოდ დიდი მოცულობის ტაძარია, კლდის დიდი ქვებით და დულაბით ნაგები. ტაძარი ორნავიანია და შიგ შელესილიც ყოფილა. ეკლესია

¹ „ცხოვრება ნეტარისა მამისა გიორგი მთაწმინდელისა“ იხ. მ. საბინინი, „საქართველოს სამოთხე“, 1882 წ., გვ. 440.

სურ. 5. გურჯის ციხე.

ქვით ყოფილა დახურული, კარის თავზე დატანებული აქვს უზარმაზარი ლოდები.

ტაძართან არის ნასახლარიც, დარბაზები, რომელიც ამჟამად ჩაქცეულია, ნაგებია ლოდებით. უეკველია, ეს ტაძარი და ნასოფლარი იმავე მე-9—10 საუკუნეს მიეკუთვნება.

ამ ნასოფლარის ზემოთ, მაღალ გორაკზე დიდი ციხეა, რომელსაც ახლა „გურჯის ციხეს“ უწოდებენ.

ციხეს საკმაოდ დიდი ფართობი უჭირავს, დაახლოებით ნახევარი ჰექტარი.

ციხე ნაგებია კლდის კუბიკური სახის ქვით და დუღაბით, სათოფურები და ჩარდახები არა აქვს. თავისი გეგმითა და ნაგებობის ტექნიკით ციხე ძველია, უნდა მიეკუთვნოს მე-8—9 საუკ.

მისი კედლები მაღალია და მტკიცედ ნაგებიც, მისგან დარჩენილია ჩრდილოეთისა და სამხრეთის კედელი, სხვა მხარეები ნაწილობრივად დაშლილია. ციხეში ყოფილა სამი დიდი დარბაზი, მასვე აქვს მიშენებული პატარა ეკლესია „წმ. გიორგი“. ეს ეკლესია ნაგებია ქვიტკირით და გარედან მოპირკეთებულია მოწითალო ქვით.

ციხისა და ეკლესიის ეზო შემოზღუდულია მაღალი გალავანით. ეკლესიის სამხრეთ კედელში ჩაშენებულია ვიწრო და ღრმა ხარო.

ციხეს შემოსასვლელი კარი აქვს სამხრეთ-აღმოსავლეთის მხრიდან, რომელიც ეზოში შემოდის და აქედან შეიძლება შესვლა ეკლესიაში და ციხის დარბაზებში.

ამ ციხესთან ერთდება ორი წყალი: გურჯისხევისა და ხრამისხევის. გურჯისხევიდან გზა გადადის ასპინძაში, ხრამისხევიდან კი ახალქალაქისაკენ. ციხესთან შეერთების შემდეგ ამ ხევს ეწოდება საკირის წყალი, რომელიც ჩაუდის სოფ. ტაძრისსა და სოფ. საკირეს და შეერთვის მტკვარს დვირის ხიდთან.

ამბოზენ, ქართველებს დიდი ბრძოლა ჰქონათ თათრებთან ამ მონასტერს ახლო, სადაც თათრები ამოუწყვეტიათ, ამის შემდეგ თათრებმა მონასტრის ხევს გურჯისხევი დაარქვესო.

ტაძრისი დიდი სოფელი ყოფილა. იგი შედგებოდა რამდენიმე უბნისაგან. თითოეულ უბანში ერთი გვარისანი ცხოვრობდნენ, ჰქონიათ თავიანთი პატარა ეკლესიაც. ამას მოწმობს ტაძრისის გარშემო არსებული ნასოფლარები, ჩაქცეული დარბაზებით და პატარა ეკლესიებით. აქვე იყო შესანიშნავი დედათა მონასტერი და დიდი ციხე-სიმაგრე. თურქების ბატონობის პერიოდში ტაძრისი გაპარტახებულა და იგი ნანგრევად ქცეულა.

გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის მიხედვით მე-16 საუკუნეში ტაძრისში ყოფილა რამდენიმე კომლი: მახარებელი, ვარსიმასძე, ბასილ ივანესძე და მარინდო შავროხასძე.

1828 წლიდან, თურქების აქედან განდევნის შემდეგ, უკაცრიელი ტაძრისი სახაზინოდ გადარიცხულა. ტაძრისის მოშენება-

დასახლება დაწყებული 1860-იან წლებიდან. უმრავლესი მათგანი
გადმოსულები არიან ბრეთიდან და ცხინვალის მხრიდან.

კვირიკეთი და ნეძვი. ორივე ნასოფლარში დარჩენილია ძველი მონასტრის ნანგრევი. კვირიკე-წმინდა და ნეძვი.

ნეძვი ახალდაბიდან დაშორებულია 10 კილომეტრით. იგი მდებარეობს მდინარე ნეძურას ხეობაში, რომელიც მტკვარს შეერთვის ახალდაბასთან.

საკვირიკე კი მდებარეობს ქვაბისხევის გაღმა, მტკვრის მარჯვენა ნაპირას, ჩითახევის ელსადგურის საგუბართან.

ნეძვისა და საკვირიკეს მონასტერი დაარსებულია 840 წლის ახლო ხანებში. გრიგოლ ხანძთელის ნებართვით ხანძთიდან თორის მხარეში გადმოსულა მისი ორი მოწაფე ქრისტეფორე და თევდორე და აქ დაუარსებიათ მონასტრები: თევდორეს—ნეძვის სავანე, ქრისტეფორეს კი—კვირიკე წმინდის სავანე¹.

ორივე ამ მონასტრის ნანგრევი დღესაც არსებობს.

ნეძვის მონასტერი საკმაოდ დიდი ნაგებობაა, მხოლოდ ძლიერ დანგრეულია. მონასტრის მთავარი ტაძარი ვრცელია და ქვიტკირით არის ნაგები, მისი კედლები შიგ და გარედ მოპირკეთებულია ქვაფიქალით.

მონასტრის აღმოსავლეთსა და სამხრეთის მხარეზე დარბაზული ტიპის სხვადასხვა მოცულობის სათავსოებია. არის აგრეთვე ხარობებიც. ეტყობა ეს ჩაქცეული სათავსოები ბერების საცხოვრებელი ბინები ყოფილა.

ნეძვი კეთილმოწყობილი მონასტერი ჩანს, რასაც მოწმობს გიორგი მთაწმინდელის ბიოგრაფიის ცნობა. იგი ყოფილა მშვენიერი და დიდებული ლავრა, რომელიც ბაგრატ IV-ს საცხოვრებლად გადაუცია საქართველოში ჩამოსულ გიორგი მთაწმინდელისათვის 1060 წელს.

ამის შესახებ გიორგი ხუცეს-მონაზონი მოგვითხრობს: „მისცა (იგულისხმება ბაგრატ IV) ადგილი მშუენიერი ლავრანი, დიდებულნი განსასუენებლად და საყოფელად მისდა პირუფელად ნეძვ ქართლსა შინა და შემდგომად ლავრა კლარჯეთისა შინა“-ო².

¹ გიორგი მერჩულე—„ცხოვრება გრიგოლ ხანძთელისა“, თბილისი, 1949 წ., გვ. 76—77.

² მ. საბინინი, იქვე. გვ. 466; ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ერის ისტორია, წ. II, გვ. 498, 1914 წ.

ამგვარად, ათონის ლავრიდან ჩამოსულ გიორგი მთაწმინდელს 1060 წელს უცხოვრია კეთილმოწყობილ ნეძვის მონასტერში. თურქების ბატონობის პერიოდში სოფ. ნეძვი გავერანებულა და მოსახლეობა აყრილა. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში ნეძვი მოხსენებულია, როგორც ცარიელი (გვ. 330).

მეორე, ამავე დროის მონასტერი კვირიკე-წმინდა, რომელსაც დღეს საკვირიკეს უწოდებენ, გიორგი მერჩულეს თხზულებაში მოხსენებულია ორნაირად: კვირიკეთი და კვირიკე-წმინდა (გვ. 19, 76—78).

ეს მეორე სავანე შედარებით უკეთესად არის შემონახული. ნასოფლარი საკვირიკე მტკვრის მარჯვენა მხარეზე მდებარეობს, სოფ. ქვაბისხევის პირდაპირ. ადგილი წარმოადგენს გორაკს და ტყით არის დაფარული. კვირიკეთის ტაძარი სამნავიანია, შუა ნაგი გვერდებისაგან გამოყოფილია თალიანი სვეტებით. ტაძარი ნაგებია კლდის ქვით, შიგ და გარეთ მოპირკეთებულია თლილი ქვით. ტაძარი შელესილია და მთლიანად მოხატული, ახლა ალაგ-ალაგ შერჩენია მხატვრობა. ტაძარი დანგრეულია, დარჩენილია მხოლოდ კედლები.

მხატვრობა შედარებით კარგად არის შერჩენილი საკურთხევის ჩრდილო კედელზე. მოხატულობა სამ იარუსიანია: ზემო იარუსზე გამოსახულია ფრთებ შეკრული ანგელოზი, რომლის უკან ხარის თავია გამოსახული. ანგელოზს უჭირავს „ლაბარიუმი“, რომელზედაც აწერია ბერძნულად: „აგიოს, ფილოს, აგიოს“.

ანგელოზის ქვეშ მოჩანს რამდენიმე ასომთავრული ასო. ლაბარიუმთან არის მჯდომარე ფიგურის მოკეცილი მარჯვენა ფეხი, ტახტისა და მუთაქის თავი (უნდა იყოს მჯდომარე მაცხოვარი).

ქვეშ გამოსახულია წმინდანები ხელში გრაგნილებით, თავთან ასომთავრული წარწერით: წმ. ნიკოლოზ, წმ. გრიგოლ ღვთისმეტყველი და სხვა.

მესამე იარუსზე არიან მღვდელმთავრები, ხელში სახარებითა და ჯვრებით, თავთან ასომთავრული წარწერით: წმ. ფოკა, წმ. გრიგოლ ნოსელი და სხვა. მხატვრობა კარგადაა შესრულებული, უნდა იყოს მე-10—11 საუკუნის.

აქვეა ნამოსახლარი, სახლები დარბაზულია და დიდი ლოდებით მშრალად ნაგები. ზოგს შერჩენია კედლებიც. დარბაზები სხვადასხვა მოცულობისაა, ზოგის ფართობი უდრის 10×5 კვ. მეტრს.

ეს ნასოფლარი, საკვირიკე ანუ კვირიკეწმინდა, მოხსენებულა გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში, როგორც კვირიკეწმინდა (იხ. დავთარი, გვ. 98). ამ დავთრის მიხედვით იგი მდებარეობს აწყურის რაიონის ახალციხის ლივაში და აქ იგი სიის მიხედვით აღნიშულია მე-7 სოფლად. მის შემდეგ მე-11 ადგილას სოფ. დვირია მოხსენებული, მე-13 ადგილას კი სოფ. ტაძრისი. სწორედ ამ ტაძრისისა და დვირის მიდამოშია დღესაც საკვირიკეს ნასოფლარი და მისი მონასტრის ნანგრევი¹.

გურჯისტანის ვილაიეთის დავთრის შედგენისას კვირიკეწმინდაში ჯერ კიდევ ყოფილა დარჩენილი რამდენიმე კომლი ქართული მოსახლეობისა. მოხსენებულია სახელებიც: მახარებელი ვანეს ძე, გიორგი მახარას ძე, ჯიმშერა ძე მისი, დემეტრე ვარძელისძე (გვ. 93).

საკვირიკეს მახლობლად, ჩრდილოეთის მხარეზე არის დანგრეული ციხე-გალავანი. იგი ნაგებია კლდის ქვით და დულაბით. დარჩენილია მისი წინა კოშკის ფასადი და უკანა გალავნის კედელი.

ეს ციხე-გალავანი ყარაულობდა იქვე მტკვარზე აგებულ ხიდს, რომლის სათავეს ბურჯი ახლაც კარგად მოჩანს. ხიდი ნაგები ყოფილა რუხი ფერის კლდის ქვებით. ამ ხიდით მტკვარზე გადადიოდნენ საკვირიკეში და ეს ციხე-კოშკი იცავდა ხიდსა და სოფელსაც.

აქ ცოდნიათ დღეობა „კვირიკობა“, ზაფხულში ივლისის თვეში და სალოცავად მოდიოდნენ ბორჯომის ხეობის სხვადასხვა სოფლებიდან.

საკვირიკეში დღეს მოსახლეობა არ არის, კოლმეურნეობის გამსხვილების მიზნით რამდენიმე აქაური მეკომური მეზობელ სოფელში გადასულა.

ქვაბის ხევი მდებარეობს მტკვრის მარცხენა მხარეზე. მას ჩამოუდის მდინარე ქვაბისხეულა, რომელსაც სათავე აქვს ლომის მთის ძირას. ეს ხეობა ვიწროა და კლდოვანი. აქ არის ძველი მონასტერი, რომელსაც უწოდებენ „ღვთისმშობელს“. მონასტერი აგებულია მაღალი კლდის ფერდობზე, კლდის ლოდებისაგან. იგი

¹ პავლე ინგოროყვაც ამავე ადგილას ვარაუდობს კვირიკეთის სავანეს არსებობას (იხ. მისი, გიორგი მერჩულე, ჟურნ. „მნათობი“, 1950 წ., № 8, გვ. 145). მხოლოდ თავის დასკვნაში იგი ამბობს: „რაც შეეხება კვირიკეთს (კვირიკეწმინდას), ამ პუნქტის თვით სახელწოდებაც გამჭრალა და ადგილმდებარეობა ამ სავანისა დღემდე დადგენილი არაა“-ო. (იქვე, გვ. 149). როგორც ვხედავთ, ასეთი დასკვნა მცდარია.

სამნავიანია. გვერდის ნაგები ღიაა და აქვს თალიანი სვეტები/ თავისი გეგმითა და ნაგებობის ტექნიკით ქვაბისხევის მონასტერი წააგავს კვირიკეწმინდას და აშენებული უნდა იყოს იმავე მე-8—9 საუკ.

კარი აქვს დასავლეთით, თავზე ამოკრილია ჯვრები. ეკლესია შელესილი ყოფილა და მოხატულიც. ტაძარი გადახურულია ქვაფიქალით. მხატვრობა შემონახულა სამხრეთის ნავის ერთ ოთახში, რომელსაც აქვს შესასვლელი კარი და ერთი სარკმელიც. ეს ოთახი მოხატულია (იგი შეიძლება იყოს აკლდამა). მოხატული ოთახის ფართობი უდრის $2 \times 2,50$ კვ. მეტრს; ტაძრის ფართობი კი 8×4 კვ. მეტრს.

ამ ოთახის კარის თავზე გამოხატულია ხელაპყრობილი ფიგურა, მოსჩანს მისი მარჯვენა ხელის მტევანი და შარავანდედის ნაწილი ქარაგმიანი ასომთავრული წარწერით „წინ“.

ოთახის კედლის მოხატულობა, შედარებით, კარგად შემონახულია, მხოლოდ მხატვრობა სხვადასხვა დროისაა. ზემო იარუსის მხატვრობა უფრო ძველია და კარგადაც არის შესრულებული. ზემო იარუსის წმინდანები გამოსახულნი არიან ჩვეულებრივი მანერითა და პოზებით, მათ შორის სამი წმინდანის წელქვემოდ. შემდეგში ზედ დაუხატიათ ორი ფიგურა საერო ტანსაცმელში და გამოყოფილია კუთხედი ჩარჩოთი. წინ მთელი ტანით დგას მანდილოსანი, უკან მამაკაცი, ორივეს ხელები აქვს აპყრობილი (ვედრების პოზაში) და თავთან აქვს ასომთავრული წარწერა: მამაკაცსა „შოთა:“ ქალის კი ძნელად გასარჩევია: „ია—მრ“.

ეს მხატვრობა აშკარად განსხვავდება ძველი კედლის მხატვრობისაგან. ეტყობა კედლის მხატვრობა შემდეგში განუახლებიათ და ამ განმაახლებელის მამაკაცისა და ქალის სურათიც ქვემოთ მოუთავსებიათ, რაც გარკვევით ეტყობა ფერწერის მანერას, საღებავების ტონალობასა და შეხამებას.

ქვაბისხევის მონასტრის ქვემოთ ძველი ნასოფლარია. სახლების საძირკვლები კარგად მოჩანს, სახლები დარბაზული ტიპისაა, დიდი ლოდებით ნაგები. აქვე მალალ კლდეში გამართულია სამალავეები, მათ შორის შერჩენია წინა მხრიდან ამოშენებული კედელი, დანარჩენს ჩამონგრევია. სამალავს აქვს პატარა კარი და სარკმელი.

ქვაბისხევიც თურქთა ბატონობის ხანაში გავერანებულა, მონასტერი გაუქმებულა და მოსახლეობაც გადახიზნულა.

გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარის აღწერაში ეს სოფელი შეტანილია აწყურის რაიონის ახალციხის ლივაში სოფ.

ქვაბის სახელწოდებით. აქ მაშინ ცხოვრებულა მხოლოდ ექვსი მოსახლე: ფოცხვერაძე, სახელად გრიგოლ, დემეტრე, მამუკა, ელია კვირიკასძე სალუყაზანის შვილი (გვ. 109).

დღეს ქვაბისხევი საკმაოდ მოზრდილი სოფელია. აქაური ქართველების უმრავლესობა გადმოსულია რაქიდან. მოხუცების გადმოცემით უწინ აქ მოსახლეობა არ ყოფილა და XIX საუკ. 70-იანი წლებიდან მოშენებულა. ამას მოწმობს აქაური საფლავის ქვების წარწერების ქართული თარიღებიც „ჩყქდ“ (1894 წ.), „ჩყქ“ (1890 წ.)

სლესის ციხე. ქვაბისხევის ზემოთ ჩრდილო-დასავლეთით მტკვარს მოერთვის სლესის ხევი. აქ ბორჯომ-ახალციხის გზაზე, ერთს გორაკზე დგას დაშლილი ციხე, რომელსაც უწოდებენ სლესის ციხეს. ციხე ნაგებია ქვიტკირით, მისი გალავანი დაშლილია, დაცულია მხოლოდ ციხის სამხრეთ-აღმოსავლეთის მხარე, რომელიც ამაყად გადასცქერის მტკვრის ხეობას.

აქვეა ძველი ნასოფლარიც. სოფელი სლესა მოხსენებულია გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში და აქ იმ დროს (მე-16 საუკ.) რამდენიმე კომლი სახლებულა: ელიზბარ აბესალომისძე, დათუნა იორდანისძე, ბეჟანა და სხვა (იხ. გვ. 107—108).

ვახუშტის გეოგრაფიაში ჩამოთვლილ სოფლებს შორის სლესა არ არის მოხსენებული, მხოლოდ რუკაზე არის აღნიშნული, როგორც სოფელი.

შესაძლებელია სლესის ეს ციხე და ნასოფლარი სლესა ეკუთვნოდნოდა „სლესართა“ გვარს, რომელიც მოხსენებულია სამცხე-საათაბაგოს კათალიკოსის სამწყსოს თავადებში: „ბუმბულისძენი მათითა სასაფლაოთა, მონასტრითა და კარის ეკლესიითა ავალი-შვილთა და სლესართა აქვს“¹.

მწვანე მონასტერი² მდებარეობს ჩითახევის წყალზე, რომელიც უერთდება მტკვარს. მონასტრის მიდამო ვაკეა და დაფარულია ტყით. ეკლესია დიდია და ერთნავეიანი. აქვს მაღალი ერთქანობიანი სახურავი. ჩრდილოეთით მიშენებული აქვს გრძელი, დახურული და ორ ოთახად გაყოფილი დერე-

¹ Д. Бакрадзе, Археол. путешествие по Гурии и Абхазе, СПб. 1878 г. გვ. 79., ს. კაკაბაძე, კვლევა-ძიებანი, გვ. 7.

² მწვანე მონასტრის უწოდებენ მის გარშემო მდებარე წიწვიანი ტყის გამო, რომლითაც იგი დაფარულია.

ფანი. ტაძარი ნაგებია ქვიტკირით. ტაძრის ფართობი 15 X 6 მეტრია.

ეკლესია შიგნით შელესილია და მოხატულიც ყოფილა, აქა იქ მოჩანს მოხატულობის ფრაგმენტები. სამხრეთის მხრივ მინაშენს აქვს ერთი კარი, საიდანაც ქვის კიბე ჩადის სარდაფში, რომელიც უნდა იყოს საძვალე. ეკლესია ძველია, იგი უნდა იყოს ტაძრის მონასტრის დროის ნაგებობა. გეგმითა და მშენებლობის ტექნიკით ორივენი ერთმანეთს ემსგავსებიან და შეიძლება დათარიღდეს მე-9—10 საუკ.

ეკლესიის სამხრეთით დგას ქვიტკირის სამრეკლო. მისი ქვედა სართული ბნელია, აქვს ერთი კარი და ერთი სარკმელი. მასზე დაუშენებიათ ქვისაგან ნაგები სამრეკლო. მას აქვს სიმეტრიული და ლამაზად ნაგები ცხრა თაღიანი სვეტი; იგი სწორბანიანია და ქვით დახურული. სვეტები და ლავვარდანი შემკულია მცენარის ორნამენტებით. დასავლეთით აქვს ასასვლელი ქვის კიბე. სამრეკლო მრგვალია, მისი დიამეტრი უდრის 4,80 მ.; სიმაღლე აღწევს 6 მეტრს. სამრეკლოს ნაწილები მოტანილია გამზადებულად და ზედ დადგმული. თავისი მასალით და დამუშავების ტექნიკით იგი განსხვავდება სამრეკლოს ქვედა სართულისაგან და თვით ტაძრის ნაგებობისაგანაც. სამრეკლო გვიანი დროისაა, მე-15—16 საუკუნისა. იგი თურქების ბატონობის დამყარებამდე უნდა ყოფილიყო აგებული.

ეკლესიის გარშემო ნასახლარებია, მათი დარბაზები ჩაქცეულია, კედლები ნაგები ყოფილა კლდის დიდი ლოდებით. მონასტერს გალავანიც ჰქონია შემოვლებული.

ყამთა სიავისა გამო ამ საყურადღებო ძეგლისა და ნასოფლარის სახელიც გამქრალია. დღეს ჩვენ არ ვიცით მისი ძველი სახელწოდება და არც ისტორიული თავგადასავალი.

ლიკანი მდებარეობს ლიკანის ხევში, რომელიც იქვე შეერთვის მტკვარს. ლიკანი და მისი ხევი ვახუშტი ბაგრატიონს თავისი გეოგრაფიულ აღწერაში შეცდომით ორჯერ აქვს მოხსენებული და რუკაზედაც აღნიშნული—ერთ ადგილას იქ, სადაც დღესაც არის სინამდვილეში (გვ. 84); მეორე ადგილას ლიკანის ხევი და ლიკანი მას ნაჩვენები აქვს ახალციხესთან და ამბობს: „ამ ახალციხეს უდის წყალი თვისი სამხრით, და დასავლეთით ლიკანისხევი, რომელიც გამოდის ფერსათს და მიდის სამხრეთად“ (იქვე, გვ. 125).

ახალციხესთან ასეთი ლიკანის ხევი და ლიკანი სინამდვილეში არ არსებობს. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში

ლიკანი მართებულად დასახელებულია იქ, სადაც იგი დღესაც არის (გვ. 327).

ლიკანი ძველი ნასოფლარია. სოფელი ლიკანი მონასტრის მახლობლად ყოფილა. მონასტერი სოფლის თავზეა და მას ჩამოუდის ლიკანის ხევის წყალი. მონასტერი დაფარულია ნეკერჩხლის ტყით. ლიკანის მონასტრის ტაძარი ნაგებია კვადრატული კლდის ქვებით და დულაბით. შიგ შელესილი ყოფილა. მხატვრობა არ ეტყობა. გეგმით ტაძარი ერთნაიანი, საკმაოდ ვრცელი და მაღალი. მისი ქერი ჩაქცეულია, კედლის ნაწილი დაშლილია. ეკლესიას დასავლეთის მხარეზე მიშენებული აქვს სამრეკლო, საიდანაც კარი შედის ჯერ დახურულ დერეფანში (სტოა), შემდეგ შიგ ტაძარში, რომლის კედლები შეკრულია თალიანი სალტებით.

ეკლესიას ჩრდილოეთით აქვს კარი, რომელიც შედის ამ მხარეზე მიშენებულ გრძელ სათავსოში. იგი გაყოფილია ორ ოთახად. პირველ ოთახიდან მეორეში აქვს გასასვლელი კარი. ლიკანის ეს ტაძარი თავისი გეგმითა და ნაგებობით ტაძრის და მწვანე მონასტრის მსგავსია და უნდა მიეკუთვნოს მე-9—10 საუკუნეებს.

რაც შეეხება ლიკანის სამრეკლოს, იგი უფრო გვიანდელი დროის ნაგებობაა. სამრეკლო გუმბათისებური მრგვალი ფორმისაა, ნაგებია ლამაზად გათლილი ქვებით, გარშემო შემკულია სადა, გეომეტრიული არშიით. სამრეკლო დაზიანებულია, მისი დიდი ნაწილი ჩამონგრეულია და დაშლილი. სამრეკლოზე მიშენებულია ასასვლელი ქვის კიბე. დასავლეთის მხარეზე, სამრეკლოს შესასვლელი მარჯვენა მხარეს კედელზე ამოჭრილია ასომთავრული წარწერა:

1. ქ: იპრიანა: ლიკანისა: დვთისმშ
2. ობელმან: და: აღვაშენე: სამრეკლო ესე: მე.
3. ქრისტე შეიწყალე-დ: ¹ ავალის: შვილმა და: თანა: მეცხედრე
4. მან მეფეთა: მეფისა: ასულმა: თამარ: მათთა: მშობე
5. ლთა.

ბოლო სტრიქონის ასოები მკრთალია და ძნელი წასაკითხია. როგორც ეს წარწერა მოგვითხრობს, სამრეკლო აუშენებია ავა-

¹ წარწერაში მშენებლის სახელი დაქარაგმებულია ორი ასოთი. პირველი ასო გაურკვეველია, უფრო წააგავს „ქ“. მეორე კი „დ“. ზოგიერთს ეს სახელი წაკითხული აქვს — ქიშვარდად (ქიშვარდ ავალიშვილი). (კ. მელითაური, ნ. შოშიაშვილი და სხვა „ვარძია“, თბ., 1955 წ., გვ. 15).

ლიწვილს, მხოლოდ მას ქორონიკონი არ უჩანს და ამიტომ ძნელია მშენებლობის დროის განსაზღვრა.

როგორც ცნობილია, ამ ხეობის მფლობელნი იყვნენ მშენებლები და ლიკანის მონასტერიც მათ ეკუთვნოდა. თავისა და თავისი მეუღლის სულის საცხოვრებლად ავალიწვილს ლიკანის ღვთისმშობლისათვის აუგია ეს სამრეკლო.

ლიკანის სამრეკლო ფორმითა და ნაგებობის მიხედვით წააგავს მწვანე მონასტრის სამრეკლოს და აშენებულიც უნდა იყოს იმავე პერიოდში, მე-15—16 საუკუნეებში, ამ მხარეში თურქების ბატონობის დამყარებამდე.

ეკლესიის ჩრდილოეთით არის მიწისქვეშა ორი გრძელი ნაგებობა, ერთი ჩანგრეულია, მეორე კი მთელია. იგი კლდის ქვითაა ნაგები დუღაბით. მთლიანის სიგრძე უდრის 12 მეტრს, განი—4 მ, ეს სათავსოები დაყოფილია ოთახებად და აქვს ერთი შესასვლელი პატარა კარი. ამას გარდა ტაძრის სამხრეთ-დასავლეთით ნამოსახლარია, სადაც ბევრი ჩაქცეული დარბაზებია. ისინი სხვადასხვა ზომისაა და ნაგები დიდი ლოდებით.

ლიკანის მონასტრის ზემო ტყეში, სადაც წყალსადენის აუზია, ე. წ. „კოშკის ღელეში“ არის ნასოფლარი. სახლები, რომელიც ეხლა ჩაქცეულია, ყოფილა დარბაზული ტიპისა, ნაშენი ლოდებით მშრალად. მათ შორის კარგადაა შენახული მხოლოდ ორი დარბაზი, რომელსაც მთლიანად შერჩენია გვირგვინი (გუმბათი).

ამ ხეობაში ასეთი გვირგვინიანი დარბაზი მეტი არ შემონახულა და ამიტომ ორივე დარბაზი უნდა ჩაითვალოს მატერიალური კულტურის ფრიად საყურადღებო ძეგლად. დარბაზი ნაგებია მშრალად. მისი საძირკველი ნაგებია დიდი ლოდებით, ზემო თაღებში კი თანდათანობით მომცრო ქვებით. გვირგვინის წრის სიმეტრია დაცულია, ქერში გამოჭრილია ერდო, საიდანაც დარბაზში შუქი შემოდის.

დარბაზის ფართობი 4,30×3,90 კვ. მ.; სიმაღლე—5 მ. აქვს ერთი კარი. ეტყობა ორივე დარბაზს ერთი ეზო ჰქონია, რომელიც შემოზღუდული ყოფილა ქვიტკირის გალავნით. გალავანს ჰქონია ერთი შემოსასვლელი კარი. ერთი სიტყვით, კოშკის-ღელის დარბაზის შესწავლა იძლევა ნათელ წარმოდგენას, საშუალო საუკუნის აქაური მოსახლეობის დარბაზული ტიპის საცხოვრებელ ბინებზე.

ლიკანის მონასტერი და მისი ნასოფლარები მოწმობენ, რომ საშუალო საუკუნეებში აქ ყოფილა მკიდრო და საკმაოდ შეძღ-

ბული¹ მოსახლეობა. იგი აობრებულა თურქების ბატონობის
რიოდში² და მოსახლეობაც აქედან გახიზნულა. გურჯისტანის
ლაიეთის დიდ დავთარში ლიკანი მოხსენებულია, როგორც
რიელი (გვ. 327).

პეტრეს ციხე აგებულია კლდოვან მაღალ ბორცვზე და
გადასცქერის მტკვრის ხეობას. მტკვარი მას უფლის დასავლეთით,
აღმოსავლეთ-სამხრეთით კი მას ჩამოუდის ღრმა ხევი — პეტრეს
ციხის წყალი. ციხე ძნელი მისადგომია, ერთადერთი მისასვლელი
გზა ჰქონია ჩრდილოეთით, შემოზღუდული ყოფილა მაღალი გა-
ლავნით, რომლის ნაწილი დაშლილია. ციხე ნაგებია კლდისქვით და
ღუღაბით. დარჩენილია მისი აღმოსავლეთის კედელი, რომელსაც
დატანებული აქვს სათოფურები და სამი ჩარდახი.

შიგ ციხეში არის ხორბლისა და სურსათის შესანახი რამდე-
ნიმე ხარო. ციხის ეზოში, შიგ გალავანში, ჩაფლულია ქვევრები
(წყლისათვის). ციხე ძველია და კარგად არის ნაგები, მისი ფარ-
თობი ნახევარ ჰექტარს უდრის.

პეტრეს ციხეს ჰქონდა ერთი შესასვლელი. მტერი მხოლოდ
აქედან უნდა შესულიყო ციხის გალავანში, სადაც იყო ქვიტკირის
ორი ლობური, რომლის გადალახვის შემდეგ იგი მიადგებოდა კლდის
წვერზე ნაგებ ციხეს. იქ შესვლა შეიძლებოდა ჩრდილოეთიდან. აქ
ციხეს ჰქონდა მაღალი კედელი სათოფურებითა და ჩარდახებით
გამართული. შიგ ციხეში იყო საცხოვრებელი დარბაზები, ხარობი
და წყალსაცავები.

ამ ციხის აგებას მიაწერენ პეტრე ავალიშვილს, რომლის ძმას
გოგიას ჯაფია მეორე ციხე — „გოგიას ციხედ“ წოდებული (ბორ-
ჯომშია)³.

პეტრეს ციხე ძველია, იგი გადაკეთებული უნდა იქოს მე-16
საუკუნეში და თოფ-ზარბაზნების შემოღებასთან დაკავშირებით მის
კედლებზე გაუმართავთ სათოფურები.

პეტრეს ციხეს ეკავა მნიშვნელოვანი სტრატეგიული ადგილი.
აწყურებიდან მომავალ მტერს, მტკვრის მოსახვევში იგი გზას უკე-
ტავდა ბორჯომისაკენ. თუ მტერი ამ ციხის კარს გაარღვევდა,

¹ ხალხურ თქმულებით, ძმები ერთმანეთს მტრობდნენ თურმე. ერთხელ
ძმებმა გადაწყვიტეს შერიგება და მოაწყეს ნადიმი. ნადიმზე დიდად მოილ-
ხინეს და ყველას ეგონა, რომ მათ ქიშკობას ბოლო მოეღებოდა. შერიგები-
სას ძმები თურმე ერთმანეთს გადაეხვივნენ, ამ დროს ერთ მათგანს წამოცდნია
ცუდი სიტყვა. ამაზე ორივეს ხანჯალი უძვრია და ერთმანეთი დაუხოციათ. მათი
მშობლებიც ერთმანეთს დარევიან და იქვე სამოცი კაცი დახოცოლა. ამ დროი-
დან ორივე ციხე დაცარიელებულა და ნანგრევად ქცეულაო.

შემდეგ მას მტკვრის ხეობით გზას უღობავდნენ გოგიას ციხე, სალის ციხე, ახალდაბის ციხე, ქვიშხეთის ციხე, სურამის ციხე, სამწევრისისა და გორის ციხეები.

გორის ციხე უკანასკნელ წინააღმდეგობას უწევდა თბილისისაკენ მიმავალ მტერს. მისი დაცემის შემთხვევაში მტერს გზა ჰქონდა გახსნილი თბილისისაკენ.

ეტყობა თურქების ბატონობის პერიოდში, მათი საოკუპაციო ჯარი პეტრეს ციხეში იდგა და როგორც გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთრიდან ირკვევა, თურქებს იგი გადაუქცევიათ აღმინისტრაციულ ცენტრად, ე. წ. „პეტრეს ლივა“-დ (ოლქი) რომელშიაც შედიოდა მთელი ბორჯომის ხეობა (გვ. 326—332).

პეტრეს ციხის ქვემო დავაკებაზე არის ნასოფლარი ყვერბილი, სადაც დარჩენილია ძველი ტაძრის ნანგრევი „წმ. გიორგი“. შიგ და გარეთ ეკლესიის კედლები მოპირკეთებულია უხეშად გათლილი კლდის ქვებით.

როგორც გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის აღწერიდან ჩანს ყვერბილი ყოფილა იგივე პეტრეს სოფელი: „სოფელი პეტრეს ციხის რაბათი, მეორე სახელი ყვერბილი“ (გვ. 330).

ფაფა. ეს ნასოფლარი ბორჯომიდან დაშორებულია ორი კილომეტრით. აქ დარჩენილია ქვიტყირით ნაგებო საყდრის ნანგრევი, რომელსაც უწოდებენ ღვთისმშობელს.

თურქების ბატონობის პერიოდში სოფლის მოსახლეობა აქედან აყრილა (იხ. გურჯისტანის დავთარი, გვ. 331).

ნუა მდებარეობდა დღევანდელ ბორჯომში, იქ, სადაც შავწყალი შეერთვის მტკვარს. ვახუშტის რუკაზედაც იგი ამავდღივლას არის აღნიშნული, როგორც პატარა სოფელი.

დღეს, რასაკვირველია, ძნელია მისი ადგილმდებარეობის ზუსტი განსაზღვრა, მით უმეტეს, ქალაქის მშენებლობის პირობებში, როდესაც ყველაფერი სწრაფად იცვლება.

ჩვენ ვფიქრობთ ნუა უნდა ყოფილიყო იმ პლატოზე, სადაც იყო მტკვარზე ძველი ხიდი და საყარაულო კოშკი. ეს ძველი ნახიდარი ე. წ. ჩარხისწყლის¹ (რკინიგზის სადგურთან) ხიდიდან არის ორასი მეტრის დაშორებაზე. ხიდის მარჯვენა მხარეზე მტკვრის პირას ყოფილა მაღალი კოშკი, რომელიც ამ ხიდს ყარაულობდა. მაგრამ რკინიგზის ლიანდაგის გაგანიერების დროს

¹ ჩარხისწყალს უწოდებენ იმ ადგილს, სადაც გუჯარეთის წყალი შეერთვის მტკვარს (სადგურთან). ამ ადგილას გამართული ყოფილა სხვადასხვა ჩარხები. (სახერხი, წყლის საქაჩი და სხვა).

ნახიდარი და კოშკიც ჩამონგრეულა. დღეს კოშკის ნასახი არ არის.
ხიდის ბურჯის თავის ნაწილი შერჩენილია მტკვრის მხარეში.
მხარეს.

ეტყობა სოფ. ნუას მტკვარზე გადასასვლელი ხიდი ჰქონია საყარაულო კოშკით. ნახიდარიდან ორასი მეტრის დაშორებით, რკინიგზის სკოლის პირდაპირ, მტკვარს გაღმა, მაღალ კლდეზე მიშენებულია სამალავი, რომლის წინა მხარე ამოშენებულია ქვიტკირით. სამალავს აქვს ერთი კარი. ამ სამალავში, ალბად, ნუას მოსახლეობა იხიზნებოდა შიშინაობის დროს.

ბორჯომიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით, დაახლოებით, 4—5 კილომეტრის დაშორებით, ე. წ. საჯიხვეების მარცხენა მხარეს, კლდის წვერზე არის სალის ციხის ნანგრევი. ციხე ნაგებია ქვიტკირით, აქვს ვიწრო მოედანი. ციხე დაშლილია, ციხეს ჰქონია წყალსაცავი ორმოები, რომლებიც ქვით არის აგებული. ციხე ციცაბო კლდის ნაპირზეა აგებული და ძნელი მისადგომია. ეტყობა სალის ციხე ძველ ნუას იცავდა ჩრდილო-დასავლეთის მხრიდან.

თურქების ბატონობის პერიოდში სოფ. ნუა აქედან აყრილა და გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში იგი აღნუსხულია, როგორც ცარიელი სოფელი (გვ. 328).

ბორჯომში, მტკვრის მარცხენა მხარეზე, მაღალ გორაკზე არის ე. წ. „გოგიას ციხე“. ეს ციხე ნაგებია კლდის ქვით, დარჩენილია მისი ერთი კვადრატული ფორმის კოშკი, დანარჩენი ნაწილები, მეორე კოშკი და გალავნის კედელი დაშლილია. კოშკის სიმაღლე უდრის 8 მეტრს. კოშკი ორ სართულიანია, აქვს ერთი კარი, კედლებში გამართულია სათოფურები. გადმოცემით, ეს ციხე აუშენებია გოგია ავალიშვილს, ნაგებობის მიხედვით ციხე გვიანდელია, იგი უნდა იყოს აგებული მე-18 საუკუნეში. ეს ციხე ვახუშტის არა აქვს მოხსენებული და არც მის რუკაზეა აღნიშნული.

როგორც ვიცით, ძველიდანვე ეს ხეობა მტრებისაგან დასაცავად გადაეცა ავალიშვილებს და მათ თავდაცვის მიზნით ეს ციხე-სიმაგრე აუგიათ.

გოგიას ციხემ გარკვეული როლი შეასრულა 1828 წელს თურქებთან ბრძოლაში. გოგიას ციხეში იყო რუსის ჯარის საგუშაგო, რომელიც დარაჯობდა იმ ვიწრო გზას, რომელზედაც მტერს უნდა გაეგლო. ამიტომ თურქებმა განიზრახეს ამ საგუშაგოს ხელში ჩაგდება.

გოგიას ციხის საგუშაგოზე ყოფილა ქართული მილიციის ორ-
მოცი კაცი, რომელსაც მეთაურობად მამაცი მხედარი ვეჯინაძე
შვილი. გოგიას ციხეს მოადგა თურმე თურქების ლაშქარი. ქართ-
ველები ჩაიკეტნენ ციხეში და გმირულად შეებრძოლნენ მტერს.
ქართველებმა მოიგერიეს თურქების იერიშები და მტერი აიძულეს
დიდი ზარალით უკანვე დაეხია. ეს იყო, ამბობს ისტორიკოსი
ვ. პოტტო, ქართული მილიციის სახელოვანი ბრძოლების ერთ-
ერთი ეპიზოდი 1828 წლის ომში¹.

თურქების განდევნის შემდეგ დაიწყო ძველი ნუას (ბორჯო-
მის) მიწა-წყლის დასახელება, განსაკუთრებით 1840-იან წლები-
დან, როდესაც მან სახელი გაითქვა თავისი მინერალური წყა-
როებით.

ამ დროიდან ნუას სახელიც შეეცვალა და ეწოდა ბორჯომი,
რომლის წარმოშობის შესახებ ზევით, ისტორიულ მიმოხილვაში,
აღვნიშნეთ.

ამავე დროს ბორჯომი იქცა მეფის ნაცვალთა საზაფხულო
რეზიდენციად. ბორჯომის მინერალური წყლების პოპულარობა თან-
დათანობით ვრცელდებოდა, იგი მალე პირველხარისხოვან კუ-
რორტად გარდაიქცა. ამასთან დაკავშირებით იწყება მისი საქა-
ლაქო მშენებლობა და კეთილშოწყობა.

ახალდაბა მდებარეობს ნეძურას ხეობაში, რომელიც იქვე
მიერთვის მტკვარს. ეს მოზრდილი სოფელია, სადაც ცხოვრობენ
სხვადასხვა მხრიდან გადმოსახლებული ქართველები.

აქ ბევრი ნამოსახლარი ადგილებია. ეტყობა ახალდაბა ძვე-
ლადაც მოზრდილი სოფელი ყოფილა და მას ამის გამო დაბასაც
უწოდებენ. ვახუშტიც მას უწოდებს დაბას და ასე აგვიწერს:
„არს ახალდაბა, მცირე ქალაქი, მტკვრის იმერ-ამიერ, მოსახლენი
ქართველნი და ურიანი. აქა არს ხიდი მტკიცე. ახალდაბის სამხ-
რით არს ციხე მალალსა კლდესა ზედა, დიდნაშენი და მაგარი.
ახალდაბას ქვევით მტკვარს მიერთვის ჩრდილოდამ ხევი ნეძვი-
სა, გამოდის ამას და მთას იქითს შუას მთას“ (გვ. 89).

აქედან ჩანს, რომ ახალდაბა ყოფილა პატარა ქალაქი, რო-
მელსაც ჰქონია თავისი ხიდი და ციხე-სიმაგრე. ამასთანავე ვაჭ-
რობის წარმოების მიზნით აქ დასახლებული ყოფილან ებრაელე-
ბიც, რომლებსაც ექნებოდათ თავიანთ სავაჭროებიც.

¹ В. Потто, „Боржомские легенды“, Иллюстрированное приложение газ. Тифлисскаго листка, 1899 г. № 12.

მით უმეტეს ამას ხელს უწყობდა ახალდაბის მდებარეობაც მთავარ გზაზე, რომელიც მტკვრის ხეობით სამხრეთიდან თბილისისაკენ მიიმართებოდა. ამას მოწმობენ აქ დარჩენილი ნანგრევებიც.

ახალდაბაში მტკვრის პირას ახლაც ამაყად დგას საყარაულო მრგვალი კოშკი, რომელიც იცავდა მტკვარზე გადებულ ქვიტკირის ხიდს. ხიდი თალიანია, ქვიტკირით ნაგები ყოფილა, მისი ბურჯების ნაწილები ახლაც მოჩანს. ხიდის თავის დასავლეთის მხარე დარჩენილია იძლევა ნათელ სურათს იმდროინდელი მშენებლობის ტექნიკის მაღალ დონეზე.

კოშკი მრგვალია და ოთხსართულიანი, ნაგებია რიყის ქვითა და დულაბით. ფორმით ეს კოშკი სიმეტრიულია და ლამაზი. გარშემო კედლებში გამართულია სათოფურები, დასავლეთით მეორე სართულს აქვს ერთი კარი, კოშკს თავი აქვს მორღვეული. შიგნით სართულებში გამართულია ბუხარი და თახჩები.

როგორც აღვნიშნეთ, ამ კოშკის დანიშნულება იყო ხიდის უშიშროების დაცვა, ხიდზე გამგლეღთა მეთვალყურეობა და შემოწმება.

კოშკის აღმოსავლეთის მხარეზე ძველი ნასახლარია, კარგად მოჩანს ჩაქცეული სახლების საძირკველი, რომელიც ქვიტკირით არის ნაგები.

შიგ სოფელში ორი ძველი ტაძარია: ერთია „ღვთისმშობელი“, მეორე კი „წმ. გიორგი“. ორივე ტაძარი გეგმით ერთნავეიანია და კლდის ქვითა და დულაბით ნაგებია.

ამ ორ ეკლესიას შუა არის კუთხედი ფორმის ძველი ნაგებობა; დარჩენილია მისი ქვემო სართული. მას დასავლეთის კედელში აქვს თიხის მილი. ამბობენ, რომ ეს იყო წყალსაცავი. შენობა, რომელშიც წყალი შედიოდა მიღებითო. მას აგრეთვე უკავშირებენ სოფლის თავზე მდგარ დიდ ციხეს, საიდანაც წყალი აქ გადმოდიოდაო.

ახალდაბის ზემოთ ძველი ციხეა, რომელსაც უწოდებენ „ციხის გვერდს“. ახალდაბის აღწერაში ეს ციხე ვახუშტისა ცხად აქვს დასახელებული, მხოლოდ არა აქვს აღნიშნული მისი სახელწოდება. ციხე აშენებულია მთის მაღალ წვერზე და დაფარულია ტყით. მას ჩრდილო-აღმოსავლეთით ჩამოუღის ნეძვის წყალი.

ამ ბუნებრივ კლდეზე აგებულია ციხის კედლები და მისი ლობურები. ციხე ნაწილობრივად დაშლილია. იგი ნაგებია კვადრატული ფორმის კლდის ქვით და დულაბით. სათოფურები და ჩარ-

დახები არა აქვს. ეტყობა, ეს ძველი ციხე თოფის შემოღობვის შემდეგ არ ყოფილა გადაკეთებული.

ციხე ძნელი მისადგომია, ერთადერთი გზა ადის ჩრდილოეთის მხრიდან, სადაც არის შესასვლელი კარი საკედურებით, რომელშიაც უყრიდნენ ურდულს. ციხე დანგრეულია გორის მიწისძვრის დროს (1920 წ.). გადარჩენილია, მხოლოდ, მისი ჩრდილო-აღმოსავლეთი მხარე.

ციხეს შიგ ჰქონია სხვადასხვა სათავსოები, საყარაულო, საცხოვრებელი დარბაზები და სხვა.

ციხის ეზო გრძელი და ვიწროა, დარჩენილი კედლის სიმაღლე აღწევს ათ მეტრს.

ეს ციხე იცავდა ნეძვისა და მტკვრის ხეობას, რომელიც მას უფლის სამხრეთ-აღმოსავლეთით.

ციხეს ქვემო გალავანიც ჰქონია, რომელიც მას იცავდა სამხრეთ-დასავლეთის მხრიდან. გალავნის ნაწილი დაშლილია. იგი ნაგებია კლდის ლოდებით და დულაბით. კარგად მოჩანს ჩაქცეული სათავსოების საძირკველი. დასავლეთის კუთხეში არის ქვიტკირით ამოშენებული ნახევრად დაშლილი დიდი ხარო.

თუ მტერი გადმოლახავდა ახალდაბის ხიდს, რომელსაც მაგარი კოშკი იცავდა, მაშინ მტერი მიდიოდა ამ ციხის ასაღებად, სადაც გამაგრებული იყო აქაური მოსახლეობა.

ახალდაბის ციხე თავისი გეგმითა და ნაგებობის ტექნიკის მხრივ ემსგავსება ტაძრისის ე. წ. გურჯის ხევის ციხეს, და უნდა იყოს აგებული მე-8—9 საუკუნეებში.

ერთი სიტყვით, ახალდაბა ადრინდელ ფეოდალურ ხანაში კარგად გამართული პატარა ქალაქი ყოფილა. იგი, როგორც ზემოა და შუა ქართლის საღვარზე მდებარე, მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ქვეყნის თავდაცვის საქმეში. მაგალითად, როდესაც ულუღავით V აუჯანყდა მონღოლებს, იგი გაიხიზნა სამცხეში. დავით მეფის ხელში ჩასაგდებად მონღოლთა ლაშქართ სამცხისაკენ გაემართა არღუნი, რომელსაც 1261 წ. ახალდაბასთან შეებრძოლა სამცხის ათაბაგი სარგის ჯაყელი. მართალია, ამ ბრძოლაში ქართველები დამარცხდნენ, მაგრამ დიდი ზარალი მიაყენეს მონღოლებს და არღუნმა ვერ შეძლო დავით მეფის ხელში ჩაგდება¹.

მონღოლთა ბატონობას მოჰყვა ამ მხარის დაცემა-დაქვეითება. მონღოლები თურქებმა შეცვალეს, რომლებმაც ეს მხარე მთლად

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. III, თბ., 1941 წ. გვ. 72.

განადგურეს. ახალდაბის მოსახლეობა აქედან აყრილა და, როგორც გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთრიდან ჩანს, კარიელბუღა (გვ. 330). თურქების აქედან განდევნის შემდეგ ახალდაბა გადაუტიათ ხაზინისათვის და მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრიდან ხაზინა შეღავათიან პირობებში გლეხებს აქ დასახლების ნებას აძლევდა. დღეს ახალდაბა დიდი და კეთილმოწყობილი სოფელია და კარგ აგარაკადაც ითვლება.

ტაშისკარი. ვახუშტის აღწერით მეოთხე სადროშო თავდებოდა ტაშისკარით, რომელიც წარმოადგენდა ძნელად გასასვლელ ვიწრო კარს.

ტაშისკარი საყურადღებოა, როგორც სასაზღვრო გეოგრაფიული პუნქტი, რომელიც მდებარეობდა ზემო და შიდა ქართლს შორის.

ძველი ქართველი მემატრიანებიც ტაშისკარს ასახელებენ, როგორც სასაზღვრო გეოგრაფიულ ადგილს. მაგალითად, ისტორიკოსი ლეონტი მროველი მოგვითხრობს: „უფლოს ეპყრა ქვეყანა არაგვთთან და ტფილისითგან ვიდრე ტასისკარამდე“-ო¹. მისივე თქმით: „არმაზითგან ვიდრე ტასისკართამდე ეწოდა ამას ქვეყანასა ზენას სოფლისა, რომელსა აწ ჰქვიან შიდა-ქართლი“-ო².

ისტორიკოსი ჯუანშერიც ასევე მოგვითხრობს: „ჰრქვა (ვახტანგმა) ძესა თვისა დაჩის ნაწილად ძმათა შენთა მიმიცემა ტასისკართგან და წუნდითგან ვიდრე საბერძნეთამდე“-ო“ (იქვე გვ. 24).

ვახუშტისაც ასეთივე მნიშვნელობით აქვს მოხსენებული ტაშისკარი (იხ. მისი გეოგრაფია, გვ. 51, 78, 83, 84).

ტაშისკარი წარმოადგენდა ბუნებრივ სიმაგრეს, მას მარცხნივ მხარეზე იცავდა მაღალი კლდე, მარჯვნივ ჩაუდიოდა მტკვარი, შუაში იყო ვიწრო გასავლელი გზა. ამ კლდეზე მდგარა ციხე-გალავანი მაღალი კოშკით, რომელიც იცავდა ამ ვიწრო გასასვლელს. ეს ვიწრო კარი ყოფილა სოფ. სარმანიშვილის პირისპირ. ეს სოფელი ახლაც არის მტკვრის პირას ტაშისკარის გაღმა.

ტაშისკარის გზასა და სიმაგრეს ვახუშტი ასე აღწერს: „ტაშის-კარის სამხრით ჩამოვალს დასავლეთიდან მთა მახვილოსი ცხვირ-ცხვირად, და აღმოსავლიდან ყერძენის მთის წვერი, და

¹ ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, ტ. I, თბილისი, 1955 წ., გვ. 10.

² იქვე, გვ. 10.

მოავიწროებს მტკვარს კლდითა. აქ, მოვიწროებულსა შინა, არს/ განსავალი კარი და კოშკი მას ზედა, ქართლიდამ ხეობასა შინა, არს/ ხავალი. ამის მიერ ეწოდა ტაშის-კარი (ესე არს ქვის-კარი) და ამის პირისპირ, სამხრიდამ, ერთვის მტკვარს სამანიშვილის ხე-ვი"-ო (გვ. 83).

ეს ვიწრო გასასვლელი კარი ძველად საბაჟოს როლსაც ასრულებდა და როგორც ჩვენს ისტორიულ მიმოხილვაში აღვნიშნეთ ქართლის მეფეებს ტაშისკარის საბაჟო გადაუციათ აბაშიძის გვარისათვის.

ამ მხარეში თურქების ბატონობის პერიოდში ტაშისკარი იყო თურქეთ—საქართველოს შორის სასაზღვრო ზონა.

საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგაც არ დაუკარგავს ტაშისკარს თავისი მნიშვნელობა.

ლეკთა აბრაგების წინააღმდეგ მეფის მთავრობა იძულებული იყო ტაშისკარი გაემაგრებინა და აქ შეექმნა ე. წ. „ბორჯომის ბლოკჰაუზი“. აქ იდგა ქართული მილიცია და რუსის ჯარის ნაწილები, რომლებიც იცავდნენ შუა ქართლს ლეკთა თავდასხმისაგან.

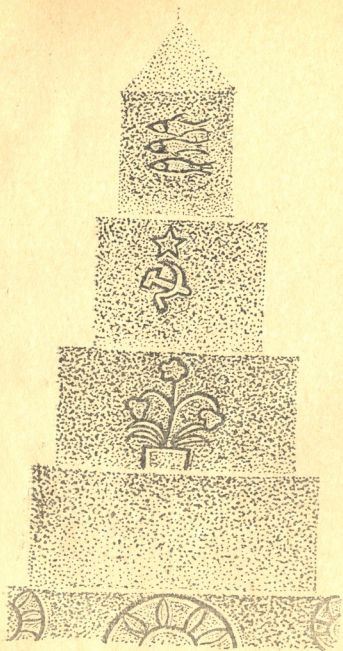
დღეს ამ ვიწრო გასასვლელი კარის ნასახიცი აღარ არის. გზა გაფართოებულია და მოასფალტებული. აქვე აუგიათ დიდი ხიდი, რომელზედაც გადის რკინიგზა. გზის გაფართოებისას და ხიდის მშენებლობის დროს კლდე ჩამოუნგრევიათ, კოშკიც დანგრეულა და ქვები გამოუყენებიათ ხიდის ასაგებად.

შიგ სოფელ ტაშისკარში ერთი მოედანია, სადაც დგას წაბლის ხეები. შუაშია ერთი დიდი წაბლის ხე, რომლის ქვეშ ყირიმელ თათრებზე გამარჯვების შემდეგ გიორგი სააკაძეს ვითომ დაუსვენია და ნადიმიც გადაუხდია. ასეთია გადმოცემა.

მატერიალური კულტურის ძეგლებს მიეკუთვნება აგრეთვე აქაური საფლავის ქვები, რომლებიც იძლევიან მდიდარ მასალას ხალხური შემოქმედების შესწავლა-გაცნობისათვის.

საფლავის ქვები ნარევია. ზოგი უბრალოა, მაგრამ ბევრია კარგი ნახელავიც, განსაკუთრებით მატურები. სადა ლოდები, როგორც გამოირკვა ადგილობრივია, კარგები კი შემოტანილია გორის მხრიდან (ატენი, გარდატენი). ურევია ჯავახეთიდან შემოზიდულიც.

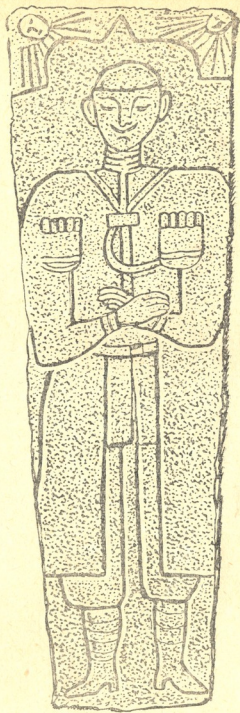
საფლავის ლოდებზე გამოსახულია ადამიანის ფიგურა დამახასიათებელი პოზითა და პროფესიის გამომსახველი იარაღით თუ საგნით. მათზე თანამედროებაც კარგად არის ასახული, მხოლოდ

სურ. 6. საფლავის მატური.

ჯვრისა, კელებტრისა და ანგელოზის ნაცვლად გამოსახულია ხუთ-ქიმიანი ვარსკვლავი და ჩაქურ-ნამგალი.

აქაური საფლავის ქვების დამახასიათებელია შეკაზმული ცხენი, ყოჩი, მტრედები და განსაკუთრებით თევზები.

სურ. 7. საფლავის ქვა.

ამ მხრივ საყურადღებოა ძველი საფლავის ქვა წითელი ჯვრის საყდრის ეზოში (გუჯარეთი). იგი წარმოადგენს ცხენის ტანის

(უფეხოდ) ქანდაკებას, რომელიც შეკაზმულია ადვირითა და უნა-
გირით.

მეორე საფლავის ქვა, რომელიც მნახველის ყურადღებას იქ-
ცევს, არის ყვიბისში, წმ. გიორგის ეკლესიის სასაფლაოზე. ამ
ლოდზე გამოსახულია მამაკაცი ქართულ ტანსაცმელში მთელი
ტანით. იგი შესრულებულია მაღალი ხელოვნებით. გარშემო აქვს
ვაზის არშია, მარცხენა მხარეზე ამოკვეთილია ცხვრის ბარელიეფი.
იგი ძველია, გარდაცვალების თარიღი აზის 1825 წ., მაგრამ კარ-
გად არის შენახული. აწერია: „ეჰა საწუთრო დავტოვე მე, ალექსი
გელაშვილმა, ოცდაათი წლის სიცოცხლით გაუმაძღარმა. ვიყავი
მოყვარული მამისა და ნათესავის“. წარწერა ამოკვეთილია ლამაზი
მხედრული ხელით.

* * *

ბორჯომის ხეობას კურორტებისა და სამკურნალო ადგილე-
ბის რაოდენობით პირველი ადგილი უჭირავს საბჭოთა კავშირში¹.
აქ მრავალი სამკურნალო თვისებების მქონე მინერალური წყაროა.
მაგრამ მათ შორის თავიდანვე სახელი მოიხვეჭა ბორჯომის ნახ-
შირმჟავა-ნატრიუმიანმა წყლებმა, რომლებსაც ძველთაგანვე სამ-
კურნალოდ იყენებდა ადგილობრივი მოსახლეობა. ამას მოწმობს
ინჟინერი მ. პონშინის მიერ 1913 წელს აქვე აღმოჩენილი ქვისაგან
გაკეთებული აბაზანის რამდენიმე ნაშთი, რომლებსაც შერჩენილი
ჰქონდა იატაკისა და კედლის ნაწილები².

მე-19 საუკუნის ოცდაათიან წლებიდან იწყება ხეობის აღდ-
გენა-მოშენება, საფუძველი ჩაეყარა ბორჯომის საკურორტო მშე-
ნებლობას და 1854 წლიდან დაიწყო ბორჯომიდან მინერალური
წყლის გატანა.

საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ ბორჯომი გა-
დაიქცა ნამდვილ სახალხო კურორტად, ყოფილი მდიდრების
სასახლეები მშრომელი ხალხის დასასვენებელ სახლებად და სანა-
ტორიუმებად გადაკეთდა.

¹ ბორჯომის კურორტების გასაცნობად არსებობს საკმაო ლიტერატურა:
ნ. ყიფშიძე — ბორჯომი და მისი ხეობა, თბ., 1954 წ.;

ა. ლაზარდი — ციციშვილი — ბორჯომის რაიონის საკურორტო
რესურსები, თბ., 1955 წ.;

М. Купцис, Минеральные источники Боржоми, Москва, 1906 г.,
И. Скворцов, Боржоми и его ближайшие окрестности, 1895 г., и др.

² Описание работ барражу, Екатерининского источника в Борджо-
ми, произведен. горн. инженером А. М. Кошным в 1912—1913 г. Грозный,
1913 г., стр. 1—14.

ბორჯომის სიმდიდრეს შეადგენს მინერალური წყარო, რომელმაც დიდი სახელი გაითქვა მსოფლიოში. მას იყენებენ არა მხოლოდ რესაღ სასმელად, აგრეთვე აბაზანებისათვის. იგი ცნობილია, როგორც კარგი საშუალება კუჭ-ნაწლავით დაავადებულთა სამკურნალოდ.

ბორჯომის კლიმატური პირობები — ჰაერის ტემპერატურა, ტენიანობა და მზის რადიაცია განსაკუთრებით ხელშემწყობია ჯანმრთელობისათვის.

პარტია და მთავრობა დიდ ყურადღებას აქცევენ ბორჯომის კეთილმოწყობის საქმეს.

საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების პირველსავე წლებში დაიწყო კურორტების გეგმიანი მშენებლობა.

საქართველოს კურორტების მშენებლობა — კეთილმოწყობის საქმეში დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა საკ. კ. პ. (ბ) ც. კ. 1931 წლის 31 ოქტომბრის ისტორიულ დადგენილებას, რომელშიაც მოცემულია კურორტების ზრდისა და განვითარების კონკრეტული გეგმა. ამ დადგენილების გამოქვეყნების შემდეგ, ბორჯომში აშენდა დიდი სასტუმრო „ბორჯომი“, კურორტზე გაყვანილია წყალსადენი, გაფართოებულია და გამწვანებული ქუჩები.

უკანასკნელ ხანებში ამუშავდა ახალი ჰიდროელექტროსადგური — ჩითახევსესი, აშენდა ბორჯომ-ბალის ახალი სადგური, მოეწყო მტკვრის სანაპირო და სხვ. ყოველწლიურად შენდება კეთილმოწყობილი სანატორიუმები და დასასვენებელი სახლები. სანატორიუმები აღჭურვილია კლინიკური და ბიოქიმიური ლაბორატორიებით, სამკურნალო ფიზკულტურისა და ფიზიო-თერაპიის აბაზანებით, რენტგენისა და კლინიკურ-დიაგნოსტიკური ლაბორატორიებით და სხვ.

საკურორტო მშენებლობასთან ერთად საბჭოთა საქართველოში წარმოიშვა ახალი მეცნიერული დისციპლინა-კურორტოლოგია, რომლის მიზანია კურორტებისა და სამკურნალო ადგილების მეცნიერული შესწავლა-გამოკვლევა.

ბორჯომის წყლის წარმოება დაკავშირებულია შუშის ქარხნის მუშაობასთან. 1897 წელს აგებული ძველი შუშის ქარხანა იძლეოდა მცირე პროდუქციას, იგი კუსტარულად იყო მოწყობილი და მუშებიც მძიმე პირობებში იმყოფებოდნენ. საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ აქ აშენდა შუშის ახალი ქარხანა, სადაც ყველა პროცესი მექანიზებულია და წარმოებაც მნიშვნელოვ-

ნადაა გაფართოებული. მაგალითად, 1951 წელს ქარხანამ გეგმის გადაქარბებით 1.500.000 ბოთლი გამოუშვა. შუშის ქარხნის შობასთან დამოკიდებულია ბორჯომის წყლის ჩამომსხმელი ქარხნის მუშაობაც. საბჭოთა ხელისუფლების წლებში გაუმჯობესდა ჩამომსხმელი ქარხნის ტექნიკური მოწყობილობა და მუშაობის მექანიზაცია. ამან ხელი შეუწყო ბორჯომის წყლის დიდი რაოდენობით დამზადებას. 1951 წელს გეგმის გადაქარბებით გამოშვებულ იქნა 2.500,000 ბოთლი მინერალური წყალი.

უახლოეს წლებისათვის დასახულია ღონისძიებანი კურორტ ბორჯომის გაფართოებისა და კეთილმოწყობისათვის. აიგება ხუთი ახალი დიდი სანატორიუმი, პანსიონატი, ახალი სააბაზანო შენობა, საკურორტო პოლიკლინიკა, საავადმყოფო და სხვ.

გარდა კურორტ ბორჯომისა, ამ ხეობაში არსებობს მრავალი კლიმატური სადგურები და სამკურნალო ადგილი, რომლებიც სხვადასხვა სიმაღლეზე მდებარეობენ და ცნობილი არიან სხვადასხვა მინერალური წყლებით. ასეთია: წალღერი, ცემი, ლიბანი, ბაკურიანი, ახალდაბა, ციხისჯვარი და სხვ. მათ შორის თავისი კლიმატური პირობებით და სამკურნალო თვისებებით ცნობილია წალღერი, სადაც ამალღებულ ფერდობზე, წიწვიან ტყეში აგებულია ბავშვთა სანატორიუმი. წალღერს თავისი მდებარეობით და კლიმატური პირობებით არ ჩამუვარდება ცნობილი კურორტი — ცემი. აქ ორი სანატორიუმია: ერთი ბავშვთათვის, ხოლო მეორე — სრულსაკოვანთათვის. ზაფხულობით თავს იყრის მრავალი დამსვენებელი. აქვეა პიონერთა ბანაკები, საბავშვო ბაღები და ბაგები.

არა ნაკლებ მნიშვნელოვანია ბაკურიანიც, რომელიც მალალი მთის კლიმატური კურორტია. ბაკურიანში ზაფხულობით გრილა, მისი სუფთა ჰაერი ფიქვის სურნელებითაა გაჟღენთილი. აქ არის ბავშვთა სანატორიუმები და პიონერთა ბანაკები. გარდა ამისა ბაკურიანი საბჭოთა კავშირში ცნობილია აგრეთვე როგორც საუკეთესო სათხილამურო სპორტული ბაზა.

ბაკურიანის კლიმატური პირობები ხელსაყრელია ჯიშის მელიების გასამრავლებლად. ამ მიზნით 1932 წელს აქ მოეწყო ნაკრძალი მეურნეობა, რომელიც 100 ჰექტარ ფართობზეა დააქიმული.

მელიის ჯიშის გაუმჯობესებაში ბაკურიანის მეურნეობამ მნიშვნელოვანი წარმატებებს მიაღწია. მიღებულია მელიის საუკეთესო ჯიში — თეთრი მელა, რაც დიდ იშვიათობას წარმოადგენს. ამას „ბაკურიანის თეთრი მელა“ ეწოდა.

ყოველივე ამასთან ერთად ძირფესვიანად შეიცვალა ბორჯომის ხეობის მოსახლეობის ძველი ყოფა-ცხოვრება და ზრომა-საქმიანობა.

რევოლუციამდე მთელი აქაური მიწა-წყალი ეკუთვნოდა ორ მებატონეს: ციციშვილებსა და დიდ მთავარს ნიკ. მიხ-ძე რომანოვს. გუჯარეთის ხეობას მაქარწყულამდე ფლობდა ციციშვილის საგვარეულო, მაქარწყულიდან ახალდაბამდე კი ნიკ. მიხ. რომანოვი. გლეხობა მათ უხდიდა ყოველწლიურ გადასახადს. ე. წ. „მახტას“.

სახნავ-სათესი მიწები აქ მცირე იყო, გლეხობა მას ამუშავებდა პრიმიტიული იარაღებით და წესებით. ჭირნახულიც მცირე მოდიოდა, მოსავალი ხალხს არ ყოფნიდა.

მებატონეები არ ზრუნავდნენ სოფლის მეურნეობის გაუმჯობესებაზე, გლეხები ხის კავით ჩიჩქნიდნენ მიწას. ჭირნახულის მოსავლიანობა მხოლოდ ამინდზე იყო დამოკიდებული.

გვალვის დროს აწყობდნენ „ლაზარეს“, გარდა ამისა, გუთანს მდინარე წყალში გააცურებდნენ და ზეცას შესთხოვდნენ წვიმას. მაგრამ წვიმა სეტყვითა და ქექა-ქუხილით რომ არ მოსულიყო, ევედრებოდნენ ელიას და მას ციკანსაც დაუკლავდნენ.

მოსახლეობა მისდევდა აგრეთვე მეცხოველეობას, რასაც ხელს უწყობდა კარგი საძოვრები. მაგრამ მეურნეობის ეს დარგიც ძალზე ჩამორჩენილი იყო. პირუტყვს უვლიდნენ პრიმიტიულად.

გუჯარეთის ხეობაში პირუტყვის მფარველობას შესთხოვდნენ „ხუხურობის“, და ვისაც მისი სენი შეეყრებოდა, მას არაფერი ეშველებოდა და კვდებოდა.

ბორჯომის ხეობის მდიდარი ტყე მთლიანად მებატონეთა განკარგულებაში იყო. გლეხებს უფლება არ ჰქონდათ მით ესარგებლათ. ისინი იძულებული იყვნენ მებატონეებისაგან მაღალ ფასებში შეესყიდათ ხე-ტყის მასალა.

საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ ძირფესვიანად შეიცვალა ცხოვრება, გაჩაღდა საკოლმეურნეო მშენებლობა.

ბორჯომის ხეობის მეურნეობის ძირითადი და წამყვანი დარგია მეცხოველეობა, ნაწილობრივ ეწევიან მემინდვრობასაც. უმთავრესად მოჰყავთ პური (დიკა) და ქერი, აგრეთვე კართოფილი. მოწინავე კოლმეურნეობებად ითვლებიან: გუჯარეთის, ციხისჯვრის, გვერდისუბნისა და დიდი მიტარბის, სადაც სამუშაო მექანიზებულია. მიწის დამუშავება წარმოებს ტრაქტორებით, ხოლო

მოსავალს იღებენ კომბაინებით. კოლმეურნეობები უზრუნველყოფილი არიან გამოცდილი აგრონომებით. ყოველივე ამის შედეგად ველწიურად იზრდება მოსავლიანობა. მნიშვნელოვნად ამაღლდა კოლმეურნე გლეხობის მატერიალურ-კულტურული დონე. მსხვილ-რქოსან პირუტყვთან ერთად მნიშვნელოვან რაოდენობითაა ცხვარი, თხა და სხვ. მესაქონლეობის განვითარებას, ხელს უწყობს კარგი საძოვრები: თორი, ციხისჯვარი, ტაბაწყურ-ნარიანი.

მეცხოველეობის მოწინავე კოლმეურნეობებია: ბაკურიანი, ტაძრისი, ქობისხევი და ციხისჯვარი. ფერმასთან მოწყობილია ვეტერინალური პუნქტი, სადაც ვეტქიმები და ზოოტექნიკოსები ყოველმხრივ უწყობენ ხელს პირუტყვის მოშენებას და ჯიშის გაუმჯობესებას. ფერმებში, რომლებიც ტექნიკურად კარგადაა მოწყობილი, ამზადებენ კარგი ხარისხის რძის ნაწარმს (ყველი, ერბო, კარაქი), აქვთ სეპარატორები და ელექტრო-საწველი აპარატები. ამ მხრივ აღსანიშნავია ბაკურიანისა და ციხისჯვრის ფერმები.

ბორჯომის რაიონის ეკონომიკაში მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს ხეტყის წარმოებას. ამას ხელს უწყობს ტყის დიდი მასივები, სადაც უხვად იზრდება ფიჭვი, ნაძვი და წიფელი. ბორჯომის სატყეო მეურნეობა გეგმიანად აწარმოებს ტყის მოვლამოშენების საქმეს და ამავე დროს ეწევა მის რაციონალურ გამოყენებას. არსებობს ტყის სამეთვალყურო და დასაცავი 9 უბანი. ბორჯომის ხე-ტყეს იყენებენ უმთავრესად საშენ მასალად და ავეჯეულობის დასამზადებლად.

რაიონის ცენტრში, ბორჯომში, არის ტექნიკურად კარგად მოწყობილი მინერალური წყლების ჩამოსასხმელი ორი ქარხანა. ყველაფერი ეს ხელს უწყობს რაიონის მოსახლეობის ეკონომიურ წინსვლას, რაც აშკარად ვლინდება ყოფა-ცხოვრებაში: სოფლები ქალაქურ ყაიდაზეა დაგეგმილი და მოწყობილი. აღარაა ბანიანი და ლობე-ყორიანი სახლები; სახლების უმეტესობა ორსართულიანია. ქუჩები და კარმიდამო კეთილმოწყობილია, მოძრაობენ ავტო-მანქანები. ბევრ კოლმეურნეს საკუთარი ავტომანქანა აქვს. კოლმეურნეთა ცხოვრება შეძლებული გახდა.

რაიონი ერთ-ერთ მოწინავედ ითვლება სწავლა-განათლების მხრივ. თუ რევოლუციამდე აქ ორიოდე სკოლა იყო და ისიც ბორჯომში, ახლა მრავალია: მათ შორის 14 საშუალო, 8 არასრული საშუალო და 23 დაწყებითი სკოლაა. თითქმის ყველა სოფელშია სამკითხველო და კლუბი.

დიდი ყურადღება ექცევა მშრომელთა ჯანმრთელობას. რაიონში საკმაოდ რაოდენობითაა საექიმო პუნქტები. თუ წინათ აქა-

ური გლეხობა სამკურნალოდ ხატებს, ექიმბაშებსა და მკვდრებს
 მიმართავდა, ეხლა ეს დავიწყებულია, ამჟამად მომქმედობს
 მოწყობილი ოთხი საავადმყოფო. ექვსი საექიმო პუნქტი და სა-
 საკოლმეურნეო სამშობიარო სახლები მაღალკვალიფიციური სა-
 მედიცინო მუშაკებითა და სამკურნალო საშუალებებით მომსახუ-
 რებობას უწევს რაიონის მთელ მოსახლეობას.

ამგვარად, პარტიისა და მთავრობის ღონისძიებათა შედეგად
 ყოველწლიურად იზრდება ბორჯომის რაიონის მოსახლეობის მა-
 ტერიალური და კულტურული კეთილდღეობა.

რედაქტორი ხ. კაკაბაძე
მხატვარი ვ. ყავლაშვილი
ტექნიკური ა. კაკაია
კორექტორი ე. პაპუაშვილი

გადაეცა წარმოებას 15/XI-56 წ. ხელმოწერილია
დასაბუქდად 27/II-57 წ. უფ. 00031 ანაწყობის
ზომა 6 x 10. ქალაქის ზომა 60 x 92. ნაბეჭდი
თაბახი 4 სააღრ. -საგამომც. თაბახი 3.51
ტირაჟი 10.000. შეკვ. № 1902. ფასი 1 მან.

სტალინის სახ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტე-
ტის გამომცემლობის სტამბა. უნივერსიტეტის ქ. № 1

346/208

Проф. Сергей Иосифович Макалатия

Боржомское ущелье

(На грузинском языке)

Госиздат Груз. ССР

Тбилиси
1957